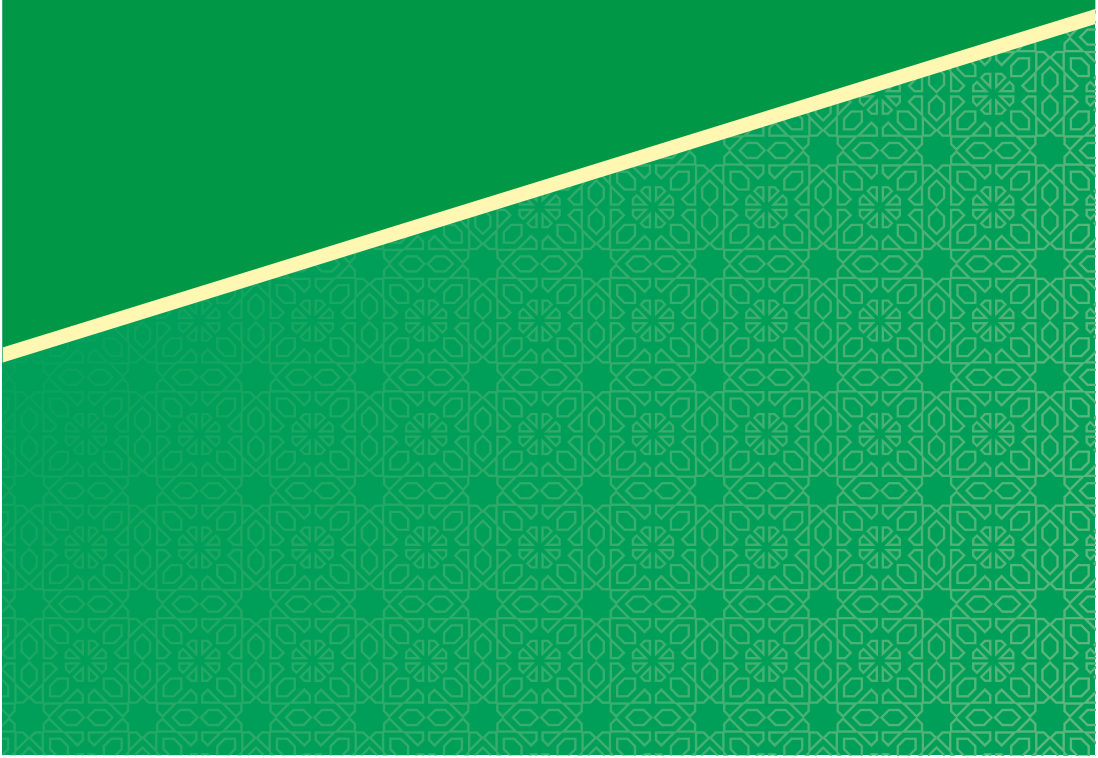

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ

ЎЗБЕК РОМАНИ ГЕНЕЗИСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ

ЎЗБЕК РОМАНИ ГЕНЕЗИСИ

Монография

Тошкент
«Nurafshon business»
2022

821.512.133.09
83.3(5Ў)

Ж 96   **Жўрақулов, Узоқ.**
    Ўзбек романи генезиси [Матн] : монография / У. Жўрақулов. –
    Тошкент: «Nurafshon business», 2022. – 72 б.

ISBN 978-9943-6686-8-3

УЎК: 821.512.133.09
КБК: 83.3(5Ў)

Ушбу монографияда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи назарий планда ўрганилган. Тадқиқотда роман жанри генезиси, бадиий-тарихий шаклланиш омиллари, сюжети, композицияси, образлар тизими, романдаги портрет ва характер, тил ва услуб муаммолари ҳақида сўз юритилган.

Монография филолог мутахассислар, таянч докторантлар, филология, эстетика, фалсафа, журналистика, социология, санъатшунослик факультетларининг магистратура, бакалаврият босқичи талабалари, ёзувчи, шоир, драматурглар, шунингдек, бадиий адабиёт масалаларига қизиққан барча тоифадаги ўқувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Сувон Мелиев, филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Ислом Ёқубов, филология фанлари доктори

Комилжон Ҳамров, филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент

Монография Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ Илмий кенгашининг 2022 йил 28 июндаги 10-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6686-8-3

© Узоқ Жўрақулов, 2022
© Nurafshon business, 2022

КИРИШ

Бугунги ўқувчини билмидим-у биз тенги, биздан олдинги авлод ўқувчилари энг кўп ўқийдиган роман қайси, деган савол қўйилса, бунинг жавоби, албатта, «Ўткан кунлар» бўлади. Қиёсни ўзимдан оладиган бўлсам, агар кўп бўлмаса, бу китобни 30–40 мартача ўқиб чиққан бўлсам керак. Нимагадир шу китобни қайта-қайта ўқишдан эринмайман. Ҳар сафар бир варақлаб қўйиш учун қўлга оламан-да, охирига етказмай ёполмайман. Ҳар сафар бир янгилик топаман. Маҳзун бўлганимда, қувонганимда, ёшлик ва болалик йилларимга қайтгим келганда, халқимиз ва миллийлигимиз ҳақида ўйлаганимда, покизалик ва нафосатни соғинганимда ўқийман. Ҳар сафар шундай улкан асарни бир ўсмир йигит ёзганидан ҳайратга тушаман. Ва, ҳайрат шундаки, кўплаб жаҳон насри намуналарини ўқиганим, улар тўғрисида фикр айтишга имконим бўлгани ҳолда, «Ўткан кунлар» олдида ҳамон оддий бир ўқувчи эканимни ҳис қиламан. Негадир бу роман ҳақида ёзишга журъатим етмайди.

«Ўткан кунлар» тўғрисида кўп ёзилган. Йирик-йирик адабиётшуносларимиз бу оғир ишга жазм қилишган. Фақат энди, ёшим элликка яқинлашганда, мен ҳам бу ишга жазм қилмоқчи бўлдим. Яратган ёлғон, чучмал ва ўткинчи талқинлардан асрасин.

1. Роман маърифати

Роман ўз вақтида сон-саноқсиз ўқувчилар оммаси томонидан талашиб ўқилганини, матнини кўп муҳлислар ёд билганини, меҳмонхоналарда қодирийхонлик кечалари узоқ йиллар давом этганини биламиз. XX аср ўзбек ўқувчиси том маънодаги роман маърифатини Қодирийда, хусусан, «Ўткан кунлар»да топди.

Хўш, бунинг сабаби нима бўлиши мумкин?

Тўғри, асарда миллий тарихимизга доир фожиавий вазиятлар, туркий маънавиятнинг иймон ва куфр ўртасида кечган талаш паллалари, ички зиддиятлар, мустамлака хавфи ва ҳоказолар ҳақида гап кетади. Аммо бу мавзу Абдулла Қодирий яшаган ва ижод этган давр адабиёти учун янгилик эмас эди. Беҳбудийдан тортиб, Авлоний, Фитратгача, Мунавварқоридан тортиб, Сиддиқий-Ажзий, Ҳамза, Чўлпонгача бўлган барча жаҳид зиёлилари худди шу мавзуда бир эмас, ўнлаб асарлар ёзганлар. Аммо буларнинг бирортаси «Ўткан кунлар» романидек акс-садо бера олмаган.

Унда сир нимада? Ўзбекнинг етти яшаридан етмиш яшаригача яхши биладиган, билишгина эмас, қалби билан ҳис этадиган Отабек ва Кумуш ўртасидаги муҳаббат фожиасидами? Асардаги лириклик, ширин изтироб, шарқона сабр-қаноат, садоқат ёки вафодами? Ёки роман сюжетидаги саргузаштлар, фавқулодий вазиятларнинг гўзал тасвиридами?

Зотан, ишқий лирика, ошиқ-маъшуқа фожиаси борасида XX асрга қадар туркий лиро-эпиканинг олдига тушадиган адабиётнинг ўзи йўқ эди. Шарқона этика, комил ахлоқ масалалари талқини эса «Қутадғу билик»дан бошланиб, ҳазрат Навоийда ҳадди аълосига, Авлоний «Туркий гулистон»ида эса итмомига етди. Романтик тасвирлар, саргузашт мотивлари «Алпомиш»у «Гўрўғли»дан бошлаб, халқ қисса ва ҳикоятлари, эртақларигача тўлиб тошиб ётибди. Аммо шунчалар улкан бадий-маърифий заҳирага эга бўлган халқдаги «Ўткан кунлар»га бўлган ташналикнинг боиси нимада? Нега бу романи бунчалар севамиз? «Ўткан кунлар»нинг кўнгилларга нур берувчи маншаъ-манбалари қаерда ўзи?

Албатта, бу саволларнинг жавоби оғир. Бу жумбоқларни ечиш учун ҳар қандай эҳтирослардан воз кечиб, сўз жиловини тафаккур, илм, таҳлил ва мантиқ қўлига тутқизиш лозим кўринади.

2. Жаҳон романчилиги ва «Ўткан кунлар»

Хоҳлаймизми, йўқми Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ига қадар, ўзбек адабиёти тарихида, айнан роман жанри

талабига жавоб берадиган асар йўқ эди. Қодирийнинг баъзи замондошлари томонидан «миллий рўмон» ўлароқ тақдим этилган битикларни эса, бошқа ҳар қандай жанр қаторига киритиш мумкин бўлса ҳам, роман дея олмаймиз. Бу биринчидан. Иккинчидан, Қодирий мансуб миллий адабиёт анъаналарида айнан роман жанри тажрибаси бўлмаган. Учунчидан, баъзи тадқиқотчилар Қодирий романчилигининг шарқона манбаи ўлароқ қарашга мойил, араб ёзувчиси Жўржи Зайдон романлари ўзининг хроникал табиати, жанр жиҳатидан қиссага яқинлиги билан бундай юк залворини кўтаришга ожиз. Тўртинчидан, роман бошидаги «Ёзғучидан» деган мухтасар сўзбошида Абдулла Қодирийнинг ўзи санаб ўтган «Тоҳир-Зухра», «Чор дарвеш», «Фарҳод-Ширин», «Баҳромгўр» сингари асарларда халқ ижодиёти анъаналари етакчилик қилади. Улар роман учун элементар даражада аҳамиятли бўлса ҳам, асос вазифасини бажара олмайди. Бешинчидан, Қодирийгача бўлган «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Юсуф ва Зулайхо», «Баҳром ва Дилором», «Гул ва Наврўз» сингари классик дostonлар шакл ва мазмун канонларига кўра тамомила ўзгача ҳодисалар бўлган. Олтинчидан, Абдулла Қодирий ўз романини «Оврўпо рўмончилиги йўлида» ёзишни мақсад қилганини таъкидлаган эди. Аммо Европа романчилиги анъаналари Қодирий замонидан 1500–1700 йил нарида бўлган қадим Юнон романига бориб боғланади. Шарқ дунёсида поэзия нақадар изчиллик ва назокат билан ривожланган бўлса, Европа романи ҳам XX асргача тахминан шунга яқин йўлни босиб ўтган. Қодирий даврига келиб, Европа романи ўзининг энг мукамал ва хилма-хил намуналарини ижод этиб бўлган, роман дунёсида етакчилик мақомини қўлига олган реализм (шунингдек, бошқа кўплаб роман анъаналари)дан чекиниб, декадент адабиёт тимсолида инқироз палласини бошидан кечираётган эди. Шундай экан, Европа романчилиги ҳам Қодирий учун тайёр қолип бўлиши мумкин эмас эди. Агар, ҳақиқатан ҳам, биринчи ўзбек романи бу жараёнга алоқадор бўлса, Пушкин, Толстой, Стендаль, Бальзак, Достоевскийлар тимсолидаги реалистик романчилик анъаналари қолиб, та-

моман янги, айни пайтда маънавий анъаналар (бу шунчаки анъанавийлик бўлмай, масала моҳиятини ишнинг кейинги бўлимларида ёритишга уринамиз) сингиб кетган «Ўткан кунлар»ни ёза олмас эди. Саккизинчидан, Европа носирлари ёзган романлар ичида ўзининг сюжети ва қаҳрамонлари жиҳатидан Қодирийга бир мунча яқинроқ, ўзбек ўқувчисига «Тамилла», «Қамар» сингари асарлари билан таниш Фердинанд Дюшень ижодида эса тор маиший талқин етакчилик қилади. Қолаверса, мазкур асар «Ўткан кунлар»дан бир мунча кейин ёзилган.

Хўш, унда «Ўткан кунлар» анъанавийми ёки янги романи? Бу роман барча адабиёт намуналарида барқарор яшаб келаётган классицизм тамойилларини қай даражада акс эттирган? «Ўткан кунлар» классицизм намунаси ёки классик асарми?

3. Роман сюжети

Олдинги бўлимдаги саволларга жавоб бериш учун, биринчи навбатда, роман жанрини белгилловчи муҳим бадиий компонент – сюжетдан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Негаки, романнинг композиция, портрет, характер, услуб сингари бошқа компонентлари кўпроқ ижодкор, макон ва замон индивидуаллиги билан боғлиқ бўлади. Шунингдек, бу компонентларни ташкил этишда муаллиф субъективлиги, бадиий маҳорат ҳамда жорий эстетик эҳтиёжнинг таъсири бўлмаслиги мумкин эмас. Фақат сюжет ва образ, бадиий асар қайси макон, қайси замон ва қайси ижодкор томонидан ёзилган бўлмасин, шартли равишда типологик, анъанавийдир. Анъанавийлик дегани эса, моҳият эътибори билан, классицизм¹

¹ Бу ўринда «классицизм» терминини кенг маънода қўллаяпмиз. Буни XVII аср Европа фалсафий-маданий муҳиtida майдонга келган, борлиқ, воқелик ва инсон феноменига рационал ёндашув тамойиллини илгари сурадиган классицизм билан айнан тушунмаслик лозим. Кенг маънодаги классицизм деганда биз диний, фалсафий, маданий, ижтимоий анъаналарнинг қонунийлигини, одамзот табиатига хос «намуна» (классик)га интилиш, ундан таъсирланиш, улгу

тамойили ҳисобланади. Шу маънода, дунёда бирор асар йўқки, классицизм тамойилидан холи бўлсин. Бу шунчаки тамойил ҳам эмас, балки адабиётнинг темир қонунияти ҳамдир. Фақат жорий эстетик қонуниятлар доирасида қолиб кетган асар классицистик (намунанинг ўхшаши), уни уни самовий, умуминсоний идеаллар асосида янгилаган асар эса классик, яъни «нимуна»нинг ўзи бўлади.

Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи, биринчи миллий романимиз, ҳатто энг севимли асаримиз бўлгани учун эмас, балки ўз-ўзича классик асардирки, бу фазилат ундаги сюжет (ва кейинроқ тўхталадиганимиз бадий компонентлар)нинг илк систематик таҳлилидаёқ кўринади.

Бу фикрни асослаш учун, энг аввал, «**илк сюжет**» тушунчаси, унинг нима экани, роман жанрини ўрганишдаги ўрни, жаҳон ва ўзбек романи такомили учун нима бергани хусусида мухтасар тўхталиш лозим.

«Илк сюжет» истилоҳи адабиётшуносликда айнан шу тарзда қўлланмаса-да, барча қадимий жанрлар, хусусан, роман сюжети асосини ҳам, айни умумбашарий тушунча ташкил этади. Қайд этиш жоизки, Европа ва рус адабиётшунослари тарихий поэтика негизида «бобо сюжет» (gainst subject), «бобо образ» (protoplast, prefiguration) истилоҳларини қўллайдилар. Аммо бу истилоҳлар ҳам биз назарда тутаётган универсал ҳодиса моҳиятини тўла ифодалашга ожизлик қилади. Қолаверса, Европа ва рус адабиётшунослари ушбу истилоҳни бадий асар намуналарига татбиқ этишар экан, ай-

---

олишни назарда тутамиз. Адабиёт ва бошқа санъат турларидаги классицизм, бундай асарларнинг умуминсонийлик даражаси мана шу «намуна»нинг нима ва қайси даражада экани билан белгиланади. Агар Европа адабиётининг турли даврлари (хусусан, Уйғониш, классицизм)да антик Юнон санъати «намуна» вазифасини ўтаган бўлса, бошқа халқларда бу вазифани ўзгачароқ объектлар бажарган. Шарқ-ислом дунёси учун эса «Қуръони карим» ва Муҳиммад алайҳиссалом ҳадислари энг олий «намуна» мақомида турган. Шу боис ҳам ислом шарқи бир неча юз йилликлар давомида дунёга машхур мутафаккирлар, ўлмас сўз соҳибларини майдонга чиқара олган (- У.Ж.).

нан биз кўзда тутаётган ҳодисани асос ўлароқ қабул қилмайдилар. Балки бу истилоҳлар остида миф, фольклор ва ёзма адабиёт таркибида шаклланган, тайёр бадиий сюжет ва образларни тушунадилар. Биз назарда тутаётган «илк сюжет» тушунчаси эса фақат бадиий, ижтимоий, маданий қамров билан чекланмайди. Балки башарият ҳаётининг илк даври, одамзотнинг илк самовот, илк заминда ибтидо топган турмуши билан туташади.

«Илк сюжет» деганда биз илоҳий китоблар, хусусан, «Қуръони крим»да келган илк одам – Одам алайҳиссалом тўғрисидаги илоҳий ахборотни назарда тутамиз. Хабарда келишича, Оллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни яратгандан сўнг унга «барча нарсаларнинг исмларини ўргатди», уни Ўз маърифатидан баҳраманд қилди. Одам алайҳиссалом, айнан, маърифати – Оллоҳга яқинлиги, Уни танигани боис барча махлуқотдан, ҳатто фаришталардан ҳам устун бўлди. «Бақара» сурасида баён қилинишига кўра, мана шундан кейин, Оллоҳ фаришталарга ҳукм қилди: «...Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди» (34-оят)¹. Шу жойда Одамнинг бутун махлуқот аро мақоми аниқ бўлди. У барча яратилмишлардан азиз ва мукаррам қилинди. Шу лаҳзадан эътиборан маърифат ва жаҳолат, эзгулик ва ёвузлик, иймон ва куфрнинг чегараси белгиланди. Оллоҳ Одам ҳамда Ўзининг Азозил аталмиш бир улуғ фариштаси мисолида маърифат ва жаҳолат орасини ажратди. Жаҳолати – итоатсизлиги, кибри ва исёни боис фаришталар мударриси бўлган Азозил абадий лаънат тамғаси урилган Иблисга айланди. Маърифати туфайли Одам ва унинг жуфтига илк олий мукофот берилди. «Ва айтдик: «Эй Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатни маскан тутинг ва ундан хоҳлаган жойларингизда бемалол таомланинг. Фақат мана бу дарахтга яқинлашманг-

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Тошкент: «Чўлпон» нашриёти, 1992 («Қуръони карим»га доир барча иқтибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

ки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз» (Бақара, 35). Бу инсоният ўз тарихи давомида гувоҳ бўлган энг саодатли онлар эди. Жаннат саодати олий бир тахт бўлса, висол фароғати шу тахт соҳибига кийдирилган бебаҳо тож эдики, инсоният ўзининг бутун тарихи давомида шу бахтни соғиниб яшайди. Асл адабиёт эса, том маънода, мана шу соғинч изҳоридир. Мумтоз аллома Жалолиддин Румийнинг:

Тинглагил, най не ҳикоятлар қилур,

Айрилиқлардин шикоятлар қилур...

деган мисралари ушбу абадий соғинчнинг ўта мухтасар, аммо аниқ баён этилган лирик ифодасидир.

Адабий-тарихий жараёнда иштирок этаётган ҳар бир адабий тур ва жанр бу олий соғинчни ўз йўли, ўз тили билан изҳор этади. Лирикада бу инсон ҳиссиётининг олий лаҳзаси, драмада ҳаракатнинг бетимсол мароми сифатида талқин этилади. Эпоснинг эса бу борадаги йўли тамомила ўзига хос. У, ўз табиатига кўра, бу соғинчни улкан эпик қамров доирасида, тафсилотлари билан тасвирлар экан, илк сюжет таркибидаги Одам (а.с.) ва унинг жуфтига доир бирламчи илоҳий ахборотни «учрашув» мотиви тарзида, умумсюжетнинг муҳим, жамловчи бир бўлаги сифатида талқин қилади. Айнан шу жиҳати билан эпик тур, хусусан, роман жанри халқ эпоси анъаналари билан туташади. Чунки барча адабий тур ва жанрларнинг пойдевори бўлган халқ эпос (достон)ларидаги учрашув мотивининг асоси ҳам илк сюжетда келган мана шу ахборот асосига қурилган. Уларда пайғамбарлар ҳаётига доир илоҳий хабарлар сюжет таркибидаги алоҳида мотивлар тизими сифатида акс этади. Демак, айтиш мумкинки, ҳар учала адабий турни (ҳатто лирик турни ҳам) сюжет типологияси жиҳатидан боғлаб турувчи асос-унсур мана шу илк сюжет – Одам (а.с.) ва унинг жуфти ҳақидаги илоҳий ахборотдир.

Ушбу ахборот башарият тарихининг илк лаҳзаларидан эътиборан Одам (а.с.) ва унинг авлодларига маълум эди. У дастлаб Одам (а.с.) томонидан ўзининг яқин авлодларига оғзаки тарзда нақл қилинган бўлса, кейинроқ ҳар бир пайғамбарга юборилган ваҳийлар, саҳифалар ва китобларда қайта-қай-

та такрорланиб турган. Инсоният ўз пайғамбарлари, уларга келган асл илоҳий ахборотларни унутган маънавий инқироз – жоҳилия даврларида (зотан, бундай инқироз ва янгиланиш жараёнлари башарият тарихида жуда кўп бор такрорланган) эса, айни ахборотлар турли даражаларда бузилиб, мифга айлантирилган. Аммо у ҳар сафар хабарлар, китоблар восита-сида қайта янгиланаверган. Бу ахборот бизга маълум илоҳий китоблар «Забур», «Таврот», «Инжил»да дастлаб аниқ баён этилган бўлса, кейинчалик уларнинг мифлашган, бузилган вариантларини «Қуръони карим»даги саҳиҳ хабарлар сўнги бор янгиладикки, шунинг учун илк сюжет ҳақидаги қарашларимизда айни манбага таяниш, ҳар жиҳатдан зарурдир.

Қайд этганимиздек, Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ҳақидаги юқорида келтирилган ахборот жаҳон адабиётининг деярли барча намуналарида кўчиб юради, у ёки бу даражада бадиий талқин этилади. Европа адабиётшунослиги эса уни, умумий тарзда, «учрашув мотиви» деб номлаган. Аммо, шу ўринда, айни терминга доир бир масалага аниқлик киритиш зарурати сезилади. Яъни биз назарда тутаётган илк сюжет тизимида (шунингдек, Европа романларида ҳам) учрашув мотиви икки марта келади. Уларнинг биринчисида ошиқ-маъшуқа қисқа муддатга учрашиб, кўп ўтмай ажрашишса, иккинчи учрашув узоқроқ, ҳатто бир умр давом этиши мумкин. Биз келтирган илк сюжет бўлаги эса, бошланғич нуқтаси қадим Юнон адабиёти бўлган Европа аъъанавий романчилигида ҳам мустақил сюжет бўлаги сифатида тасвир этилади. Аммо, шунга қарамасдан, барча роман тадқиқотчилари, жумладан, Европа романини бир бутун система сифатида ўрганган Михаил Бахтин ҳам уларнинг ҳар иккаласини бир хил – «учрашув мотиви» тарзида номлашган. Ҳолбуки, умумсюжет таркибида ҳар икки учрашув мотиви мустақил, такрорланмас компонент сифатида намоён бўлади. Шундан келиб чиқиб, романдаги бу икки учрашув мотивини алоҳида-алоҳида – бирини «*илк учрашув мотиви*», иккинчисини эса «*висол мотиви*» тарзида номлаш мақсадга мувофиқдир. Негаки, учрашув сўзида онийлик, муваққатлик бўлса, висол сўзида собитлик

ва давомийлик бор. Буни илоҳий манбаларда акс этган илк сюжет тизими ҳам, шунга боғлиқ ҳолда роман сюжети ҳам тўла тасдиқлайди.

Алалхусус, Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ҳақида юқорида келтирилган Қуръоний ахборотга кўра, уларнинг жаннатда бирга бўлиши илк учрашув, ундан кейин келадиган – башарият ҳаёти учун муҳим учрашувнинг дебочаси эди. Бу ўта ноёб ҳодиса бўлиб, инсоният ўз тарихи давомида, фақат Одам алайҳиссалом ва Ҳавво онамиз эришган, илк учрашув мақомига қайтиб эриша олган эмас (эришиши мумкин ҳам эмас). Бундан кейин адабий, маърифий, ижтимоий жиҳатдан талқин этилган барча катта ва кичик учрашувлар шу учрашувга тақлид ва ҳавас, холос. Ҳолбуки, улар ушбу ягона (инсоният тарихидаги биринчи ва сўнгги), улуғвор (Оллоҳ ҳузуридаги), фараҳбахш (жаннатдаги) учрашувга на мазмун, на замон ва на макон нуқтаи назаридан тенглаша олади. Аниқроқ айтганда, бундан кейинги барча учрашувлар ерда, ижтимоий турмуш доирасида содир бўлган ва бу жараён қиёматгача давом этади.

Европа анъанавий романчилиги, хусусан, айни романчиликнинг онаси ҳисобланган антик Юнон романи ҳам бу қолипни ўз мақсади, замон-макон табиатига мос тарзда истифода этади. Европа романининг хассос билимдони М.Бахтиннинг қайд этишича, антик Юнон романи сюжетигаги учрашув мотивига хос бадий қолип шундай: «Н и к о ҳ ё ш и д а г и йигит ва қиз. Уларнинг насл-насаби номаълум ёки сир сақланади. Улар м и с л с и з г ў з а л л и к л а р и билан бошқалардан ажралиб туришади. Шунингдек, улар ҳаддан зиёд п о к и з а (маъсум)лар. Йигит билан қиз **кутилмаганда** (қўпинча тантанали байрамларда) учрашиб қолишади. Улар бир-бирларини л а ҳ з а л и к, ж и л о в б и л м а с эҳтирос билан севиб қолишади...» (таъкид бизники – У.Ж.).¹

¹ Бахтин М. *Форма времени и хронотопа в романе / в кн.: Вопросы литературы и эстетики. – Москва: «Художественная литература», 1975, стр. 237-238 (тадқиқот давомида келтирилайдиган барча иқтибослар шу манбадан олинади. Таржималар бизники – У.Ж.).*

Айни мотив антик Юнон романидан бошланиб, Европа романининг бугунги даврига қадар қайсидир даражада яшаб келяпти. Уни италян, испан, инглиз, француз, немис, рус ва бошқа миллатлар романчилигининг исталган намуналаридан топишимиз мумкин. Биринчи ўзбек романи – «Ўткан кунлар» сюжети воқеалари ҳам худди шу илк учрашув мотиви асосига қурилади. Марғилонга тижорат мақсадида келган Отабек «ариқ бўйида» Кумушни учратади ва бир кўришдаёқ севиб қолади. Роман сюжетининг барча кейинги компонентлари шу мотив билан шакл ва мазмун жиҳатидан маташиб, узвийлашиб кетади. Аммо Қодирий романини Европа романчилиги анъаналаридан кескин фарқлайдиган, унинг оригиналиги ва шарқоналигини таъмин этадиган томони ҳам айни мотив билан боғлиқ. Аввало, Отабек ва Кумушнинг «ариқ бўйи»даги учрашувлари анъанавий Европа романидаги илк учрашув мотиви билан бевосита таркибдош эмас. Яъни «Ўткан кунлар»даги бу учрашув романдаги илк учрашув мотивининг айнан ўзи эмас. Қодирий роман сюжетининг маълум нуқтасига қадар бу учрашув тафсилотларини бекорга яширмайди. Бекорга роман сюжетининг илк учрашувгача бўлган воқелигини шарқ адабиётида анъана бўлган ғойибона ишқ мотивига ўхшатиб қурмайди. Романни биринчи бор ўқиётган ўқувчи бу учрашувга доир муаллиф изоҳи билан танишгунига қадар барча воқеалар баёни ва бош қаҳрамон Отабекнинг психологик тасвирларида ғойибона ишқ таъмини ҳис этади. Шу тариқа, романда ошиқ-маъшуқа ўртасида кечган бу ҳолат, муаллиф томонидан уларнинг илк учрашувларига тақдир ишорати сифатида талқин этилади. «Ўткан кунлар» сюжетининг Европа анъанавий романи сюжетидаги илк учрашув мотивидан кескин фарқи ҳам айнан шу нуқтада кўзга ташланади. Европа романи сюжет қолипидида қаҳрамонлар ҳеч бир ишоратсиз, илоҳий, ижтимоий, маиший асосларсиз, фақат «*тасодиф*» дейилгучи мантиқсиз воқелик воситасида учрашиб қоладилар. Роман сюжетининг кейинги компонентлари ҳам шунга (мантиқсиз тасодиф пойдеворига) боғлиқ равишда шакллантирилади. Қодирий романидаги «ариқ бўйи»

учрашувининг эса тасодифга мутлақо алоқаси йўқ. Аксинча, ёзувчи бу учрашувни романнинг бир неча ўрнида (дастлаб Мирзакарим қутидор меҳмонхонасида Зиё шоҳичи тилидан, сўнгра Қутидор ва Офтобойим ўртасидаги мулоқотда, учинчи марта Худоёрхон саройида, Мусулмонкул ва Отабек ўртасида кечган мантиқ мубоҳасасида) «тақдир шамоли» дея тилга олади ва буни чуқур бадиий мантиқ билан асослайди.

Хусусан, романнинг «Бек ошиқ», «Марғилон ҳавоси ёқмади», «Қутлуғ бўлсин» деб номланган бўлимларида Отабекда рўй бераётган ғайритабиий ҳолатлар унинг хизматкори ва маънавий отаси Ҳасанали томонидан кузатилади. Ўз кузатувлари натижасида бир тўхтама келган Ҳасанали Отабек дардига шифо истаб, Зиё шоҳичи эшигига бош уради. Масала моҳияти аниқ бўлгач, улар совчиликка боришга қарор қилдилар. Романнинг мана шу нуқтасида, Мирзакарим қутидор уйига совчи бўлиб борган Зиё шоҳичи тилидан, илк бор «тақдир шамоли» калимаси ўртага ташланади: «Шариъат ишига шарм йўқ, дейдилар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам, яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун **тақдир шамоли** юрадир-да бир кишининг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғиладир...» (таъкид бизники – У.Ж.).¹ Фақат шундан сўнггина «Ўткан кунлар»даги илк учрашув мотиви томон йўл очилади. Ошиқ-маъшуқанинг илк учрашувига шаръий никоҳ орқали тамал тоши қўйилади ва Кумушнинг Отабекка қарата айтган «сиз ўшами» калимасидан бошлаб, илк учрашув мотиви ишга тушади. Европа романида эса илк учрашувдан никоҳгача аллақанча воқеалар содир бўлади. Яъни: «келиннинг тўй арафасида ўғирланиши, ота-онанинг розилик бермаслиги, севишганларнинг бошқа биров билан аввалдан унаштириб қўйилганли-

¹ Қодирий А. *Ўткан кунлар. Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон*. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2011, 49-50-бет (Роман таҳлилига доир барча иқтибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

ги, севишганларнинг қочиб кетиши, уларнинг сафарлари, денгиз тўфони, кеманинг фарқ бўлиши, мўъжизавий омон қолиш, қароқчилар ҳужуми, асрлик, қамоқ» ва ҳ.к.лардан кейингина «романлар севишганларнинг қовушуви билан ижобий яқун топади».¹ Кўринадики, бу романларда ошиқ ва маъшуқа тўйгача ўз туғилган маконларини ташлаб қочиб кетишади, биргаликда кўп воқеаларни бошдан кечириваришади (Замонавий Европа романларида бирга яшаб, бирикки фарзандлик ҳам бўлишади). Роман сюжетининг финиши эса никоҳ бўлади. Демак, Европа романи қаҳрамонлари ҳаёти, уларнинг умр йўлларида муҳим рол ўйнайдиган илк учрашув ҳам тақдир эмас, тасодиф туфайли майдонга келади, деган қараш марказий поэтик концепцияни ташкил этадики, унинг биз назарда тутаётган самовий идеаллардан, хусусан, Қодирий романи марказий концепциясидан кескин фарқи шунда.

Қодирий романи худди шу илк учрашув мотивиданоқ биз юқорида келтирган «Қуръони карим» мазмунига, демакки, самовий ҳақиқатларга тўла мос тушади. Дарҳақиқат, Одам (а.с.)нинг яратилиши, унга маърифат ато этилиши, шу боис унинг фаришталардан-да устун қилиниши, ниҳоят, унга атаб покиза бир жуфт – момо Ҳаввонинг яратилиши сира ҳам тасодиф эмас, балки азалдан «Лавҳул маҳфуз»да битилмиш тақдир эди. Уларни тасодиф эмас тақдир қовуштирган, никоҳларини эса Оллоҳ таолонинг ўзи ўқиганди. Худди шу Қуръоний ҳақиқатдан келиб чиқиб ёндашганимизда, Кумушбибининг Отабекка айтган «сиз ўшам» сўроғи «ариқ бўйида» учратилган йигитга эмас, балки ўзига тақдир битган ошиққа қарата айтилган умумбашарий, ҳатто самовий (зотан, ҳар бир ошиқ ёки маъшуқа фақат ўз тақдирига битилмиш ёрга дуч келади) калима экани маълум бўлади. Шу боис, биз илк учрашув мотиви таркибига киритмаган, «ариқ бўйи»даги учрашувнинг реал сюжетига бевосита алоқаси йўқ (у сюжет таркибидан тушириб қолдирилганда ҳам роман ютқизмайди). Айни ҳолатнинг муаллиф томонидан дастлаб яширилиши, кейинча-

¹ Бахтин М. *Кўрсатилган китоб, стр. 238.*

лик, реал ўқувчининг реал талабларини ҳисобга олиб, изоҳ тарзида берилиши ҳам шундан.

Шаръий никоҳ ва бахтиёр маъшуқанинг «сиз ўшами» калимасидан сўнг «Ўткан кунлар» қаҳрамонларининг чин маънодаги «илк учрашув»и, саодатли кунлари бошланади. Бу гўёки Одам ато ва момо Ҳавво жаннатда топган саодатнинг ердаги соясига, илмий тил билан айтганда, бадий моделига ўхшайди. Зотан, бунда ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам (худди жаннатдаги Одам ато ва момо Ҳавво сингари) бирдек бахтиёр эдилар. Улар учун бундан ортиқ саодат йўқ эди. Аммо бу бахтиёр кунлар узоққа чўзилмади. Ошиқ-маъшуқа ўртасига шайтанат оралади...

«Бас, уларни шайтон йўлдан оздириб, масканларидан чиқарди ва айтдик: «Тушингиз (жаннатдан ерга)! Сизлар бир-бирингизга душмансиз. Энди маълум вақтгача (ажалларингиз етгунча) Ерда маскан тутиб яшайсиз» (Бақара, 36). Илк одамнинг жаннатдаги ҳаёти осуда давом этар эди. Бу эса одам туфайли лаънатланган шайтонинг ҳасадини кўзғар, унинг Одам (а.с.) ва жуфтидан қандай ўч олишни ўйлаб ҳаловати йўқолганди. Кунлардан бир куни лаънатланган шайтон ўз мақсадига эришди. Уларни Оллоҳнинг «Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда зolimлардан бўлиб қоласиз» деган ҳукмига хилоф йўл тутишларига эришди. Ана шундан сўнг «ТУШИНГИЗ!» ҳукми янгради. Мана шу «Тушингиз» ҳукми билан Одам оёғи ерга тегди. Айни лаҳзадан башарият карвони Ер аталмиш уловга ўтирганча, ўз тақдири томон йўлга тушди. Башариятнинг заминдаги тарихи шу нуқтадан бошланди. Мана шу нуқтадан Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз (ва уларнинг авлодлари) қисматнинг шафқатсиз синовларига рўпара кела бошладилар. Ривоят қилинишича, мана шу воқеадан кейин Одам алайҳиссалом ва Ҳавво онамиз ер шарининг икки томонига туширилганлар. Улар токи бир-бирларини топгунларига қадар икки юз йил (баъзи ривоятларда уч юз йил) муддат ўтган. Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ўртасидаги ҳижрон, айрилиқ шу қадар узоқ давом этган. Ниҳоят, Маккада айрилиқнинг узун йўллари туташган, зиминий висол амалга ошган.

Шундан сўнг одамзотнинг кейинги авлодлари дунёга келган. Башарий жамият пайдо бўлган. Тақдирнинг бундай сермашаққат синовлари Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиздан кейин уларнинг авлодларига мерос бўлиб қолди. Бу ҳақдаги илоҳий ахборотлар эса адабиёт, хусусан, роман сюжетидаги «илк учрашув» – «айрилиқ» – «висол» мотивлари учун асос бўлди.

М.Бахтин Юнон романи сюжети ҳақида сўз юритир экан, ўз изланишларининг натижаси ўлароқ шундай хулосани илгари суради: «... у ч р а ш у в – а й р и л и қ – қ и д и р и ш – т о п и ш сингари асосий мотивлар уйғунлиги, фақат бир нарсада – инсонинг ўзини англаши ҳақидаги сюжетни ифодалашда намоён бўлади».¹ Ҳақиқатан ҳам, қисмат машаққатлари ва тақдир синовлари инсон феноменининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Ошиқнинг маъшуқа висолига қадар чўзилган узун йўли жамият ичра яшашга ҳозир мустақил жуфтликни, янги оилани майдонга келтиради. Бу эса, ўз навбатида, жамият тараққиёти, башарият турмушининг давомийлигини белгилайди. Европа романининг финиши шу. Аммо том маънодаги шарқона бадий талқин бу нуқтада яқун топмайди. Ундаги жараёнлар ошиқ ва маъшуқанинг ўлиmidан кейин ҳам давом этаверади (Лайли ва Мажнуннинг висол эмас, ҳижрон томон интилганлари, ўлимдан саодат топганларини эслаймиз). Эндиликда висол дарди Ҳақ жамолига мушаррафлик истаги билан уйғунлашиб кетади. Ҳақ висолига эришиш эса Шарқ ошиқларининг (шунингдек, маъшуқаларининг ҳам) буюк армони, энг олий мақоми ҳисобланади. Мана шу жараёнларнинг барчаси «Ўткан кунлар» воқелигида турли ҳажмдаги романтик, сентиментал, рамзий, саргузашт, детектив ва реалистик сюжетлар (ва мотивлар) системаси ўлароқ акс этганки, қуйидаги таҳлилларимиз шунга қаратилади.

«Ўткан кунлар» сюжетидаги «айрилиқ» мотиви ошиқ ва маъшуқанинг сўнгсиз изтироблари, ижтимоий-маиший турмуш фожиаси сифатида берилади. Улар ўртасидаги покиза муҳаббат асосида бунёд бўлган никоҳ ришталари, оила қўрғонини бузишга чоғланган куч, ёзувчи томонидан, «шайта-

¹ Бахтин М. *Кўрсатилган китоб, стр. 256.*

нат» дея номланади. Шайтанат – Иблис, шайтони лайъиннинг кўплиги, бошқачароқ айтганда, шайтон болаларининг қилмиши деган маънони билдиради. Роман сюжетида мана шу шайтанат салтанатининг махсус манзиллари, вакиллари, ҳаракат доиралари ва усуллари, ҳатто тил ва ифода услубларигача индивидуаллаштирилган. Худди Иблис Одам (а.с.) га ҳасад қилиб, унинг жаннатдаги саодатли ҳаётига раҳна солганидек, «Ўткан кунлар»даги шайтанат ҳам Отабек ва Қумушнинг шаръий турмушини бузишга жаҳд қилади. Бунга маълум муддатга эришади ҳам. Мана шу муддат роман сюжетидаги «айрилиқ мотиви» ҳисобланади. Бу мотив роман хронотопида икки йил давом этади. Отабекнинг мана шу икки йил оралиғидаги умри шайтанат билан курашда ўтади. Бу ўртада Отабек уста Алим билан учрашади. Унинг юксак романтика ва сентиментал ҳолатлар билан боғлиқ ҳикоясини қайта-қайта тинглайди. Ундан ўз муҳаббати йўлида идеал қидиради. Гоҳ бу идеални топган, гоҳ йўқотгандек бўлади. Ҳижрон изтироби, ботинидаги шайтанат зуғумидан фориғ бўлиш мақсадида ер ости дунёсининг рамзий модели «Хўжа маъоз» қабристонига тунайдди. Натижада барча кўргиликлар тақдирда битилиши, ундан қочиб бўлмаслиги, Оллоҳ ёзиғининг ҳақлиги, мўъминнинг бахти жаҳолат ва ғазабда эмас, чиройли сабрда, висолда эмас, ҳижронда экани ҳақидаги самовий хулосага келади. Шайтанат қутқулари аро йўқолаётган иймонини, том маънодаги ўзлигини топади (гўё қайта туғилади). Мана шу исломий хулосадан сўнггина, ошиқнинг тақдир сўқмоғида ўзгариш бўлиши ҳақида, илоҳий ишоратлар кўрина бошлайди. Аввалига ошиқ тақдир йўлиқтирган уста Парфининг соф реалистик ҳикояси, детектив мантиқ билан қоришиб кетган мулоҳазаларидан хабардор бўлади. Ўз душманларини – шайтанат салтанати фуқароларини танийди. Улар билан мурасасиз жангга киришган дақиқадан бошлаб, ошиқона саргузашт (авантюра) иштирокчисига айланади. Уч малъун рақибга қарши яккама-якка жанг қилиб, маъшуқасини қутқазади. Азобли ҳижрон кунларига яқун ясайди. Ёр висолига восил бўлади.

Роман сюжет тизимида Отабек ва шайтанат аро кураш уч *сатҳда* кечади. Буларнинг биринчиси Отабек ва ижтимоий (миллий) шайтанат сатҳи ўртасидаги кураш бўлиб, бунга романнинг бошидаёқ муайян ишоралар берилади. Зиё шоҳичи меҳмонхонасидаги зиёфатда Отабек ўзининг маърифати, дунё кўрган илғор фикрли шахслиги билан кимда ҳавас, кимда ҳасад уйғотади. Сиёсий иерархия (Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек) ҳақида билдирган ҳаққоний фикрлари боис мажлис аҳли (жамоат хулосаси Акром ҳожи тилидан баён қилинади) томонидан: «...йигитларимиз ичида энг ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим»¹ тарзидаги мақтовга лойиқ топилади. Айни пайтда, бундай ҳавас қилгулик фазилатлари, теран фикрлари билан шайтанат вакиллари (хусусан, уни дор остига етаклаган Ҳомид) қўлига қурол ҳам тутқзади. *Иккинчи сатҳ* маиший турмуш воқелиги билан боғлиқ. Роман сюжетининг бошидан охиригача таранг тортилган маиший шайтанат муаммолари, ўз моҳиятига кўра ижтимоий шайтанатдан ортиқ бўлса ориққи, сира ҳам кам эмас. Бу қатлам шу даражада мукамал берилганки, у алал оқибат, ошиқ-маъшуқа ҳаётига ҳам, роман сюжетига ҳам хотима қўйишгача бориб етади. *Учинчи сатҳни* роман сюжетида у қадар ҳам очиқ кўринмайдиган, аммо роман воқелиги ва қаҳрамонлар ҳаётида муҳим ўрин тутадиган ботин шайтанати ташкил этади. У биргина Отабек тимсолидаёқ (сабрсизлик, ичкилик, ғазаб сингари) турли қиёфаларда намоён бўлади. Фақат асар бош қаҳрамони башарий ҳаёт моҳиятини тўғри ва чуқур англагандагина (Отабекнинг «Хўжа маъоз» мозорида тунаши) ботин шайтанатининг дами қирқилади, қаҳрамон кўнгил ҳаловатига эришади. Шундан сўнг роман воқелигида ҳам, қаҳрамонлар тақдирида ҳам кескин бурилиш рўй беради.

Тўғри, асардаги «висол» мотиви у қадар кўп давом этмайди. Роман сўнггида ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам ҳалок бўлишади. Аммо шу ўтган қисқа вақт янги ҳаётнинг барпо бўлиши (Ёдгорбекнинг туғилиши), ошиқ-маъшуқа авлодларининг

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 22-бет.*

давомийлиги (Роман сўнггидаги «Ёзғучидан» деб номланган изоҳда Ёдгорбекдан «икки ўғул» қолгани айтилади) учун кифоя қилади. Ошиқ-маъшуқанинг чин муҳаббати замин аро изсиз йўқолмайди. Энг муҳими, ҳар икки қаҳрамон ҳам, ислом шариатига кўра, дунёни шаҳид мақомида тарк этади. Отабек жаҳолат ва куфрга қарши жангда, Кумуш эса фарзандини дунёга келтиргандан кейин заҳарлаб ўлдириладики, бундай ўлим топган мўъмин банда албатта Ҳақ висолига эришиши ислом манбаларида қайд этилган. Роман сюжетининг бу тарзда тугаши биринчидан, унинг «Қуръони карим»да келган илк сюжет воқелиги билан ҳамоҳанглигини кўрсатса, иккинчидан, роман сюжетининг том маънода шарқона, айнан шарқоналиги боис, жаҳон романчилиги доирасида оригинал бадий воқелик эканини ҳам урғулайди.

Инкор қилмаймиз, Қодирий даврида ҳам, ундан олдин, ундан кейин ҳам жаҳон романчилиги ўз ўқувчиларига қатор оригинал сюжетларни тақдим этди. Европа, Америка, рус, украин, турк, араб, эрон, озарбайжон, арман, грузин, қозоқ, қирғиз ва бошқа халқлар романчилигида жаҳон адабиёт-шунослари томонидан юксак баҳоланган, ҳисобсиз ўқувчиларига эга бўлган, асрлар оша яшаб келаётган романлар оз эмас. Аммо буларнинг бирортаси, биз илгари сурган самовий, умумбашарий мезонлар билан ўлчанганда, Қодирий романига тенглаша олмайди. Зотан, бундай оригинал сюжет асосида минг йиллик шарқ-ислом маданияти анъаналари, хусусан, ўзбек халқининг теран илдизларга эга маънавий заҳиралари туради.

4. Романда образлар системаси

«Ўткан кунлар» сюжети сингари ундаги образлар тизими ҳам сомовотда рўй берган – «илк сюжет», «Қуръони каримда» хабари келмиш олий реализм воқелиги билан бевосита боғлиқ. Тўғри, роман образлар системасининг асос-қурилмасини ташкил этувчи илоҳий ахборот негизидаги образ-триадани бадий қайта ишлаш тажрибаси, Қодирийга қадар ҳам, Европа романчилиги анъаналарида мавжуд эди. Бунда,

асосан, мифлар ва «Инжил» сюжетлари асос қилиб олинадди. Шарқ-ислом дунёсида эса, араб ғазалиёти, форсий ва туркий дostonчилик, хамсачилик ушбу учликни *ошиқ – маъшуқа – рақиб* (ёки ағёр) тарзида талқин этди. Образ ўлароқ бадииятнинг ҳадди аълосига кўтаришга эришди. Бунда, шубҳасиз, «Қуръони карим»да хабари келган илк учлик асос қилиб олинди. Аммо айни шарқона бадиий тизимда Қодирий учлигининг янгилиги шундаки, у туркий, эҳтимол, ислом шарқи адабиётида илк бор «Қуръон» воқелигидаги учликни роман образи доирасига киритди.

Воқеан, «Қуръони карим»нинг «Бақара» сураси, 36-оятни таркибида келадиган: «Сизлар бир-бирингизга душмансиз», деган Оллоҳ каломи, бевосита, Унинг ўзи томонидан яратилган уч яратилмаган – Одам (а.с.), момо Ҳавво ва Иблисга қаратилган эди. Кейинчалик Шарқ адабиётидаги *ошиқ – маъшуқа – рақиб* учлигига айнан шу воқеа асос бўлди. Ислomий манбаларда қайд этилишича, Иблис кибри боис абадий лаънатга учраган. Одам (а.с.) ва унинг авлодларига душман бўлишига сабаб эса ундаги битмас-туганмас ҳасаддир. У инсонинг Оллоҳга яқин бўлишидан қайғуга тушади. Уни тўғри йўл («сиротул мустақийм»)дан адаштириш учун яшайди. Ўз мақсадига эришганда шод, иймон аҳлидан енгилганида эса маҳзун бўлади. Кимки Иблисга хос кибр ва ҳасадга қул бўлса, у шайтанат мулкидан ҳисобланади. Иймон соҳибининг рақибига айланади.

«Ўткан кунлар» романи образлар тизимига доир излашнишларимизга кўра, асардаги учала образ (Отабек – Кумуш – Ҳомид) ҳам алоҳида олиб қаралганда бирни, яъни муайян индивидуал шахсни билдирмайди. Уларнинг ҳар бирида «Қуръони карим»да хабари келган «илк учлик», уларнинг руҳий-маънавий, ижтимоий-тарихий жараён давомида орттирган фазилат, қусур, қиёфа ва ҳаракатлари система ўлароқ жамланган. Шу билан бирга, бу уч образ миллий ва индивидуал (муаллифга хос) табиатга ҳам эга. Демак, аввало, ушбу учликнинг ҳар бирини, индивидуал ҳолатида тарихий-психологик система ўлароқ ўрганиш зарурати бор. Иккинчидан, ҳар учала образ романдаги бошқа ўзига яқин образлар

билан ҳам система ҳосил қилади. Буни тахминан ошиқ-маъшуқа образлар доираси, рақиб образлар доираси тарзида таснифлаш мумкин. Учунчидан, мана шу уч доира жамланмаси роман дунёсида бирбутун система кўринишида намоён бўлади. Универсал бадий система ўлароқ муаллиф, хусусан, роман концепциясини ифодалайди.

Ошиқ (Отабек) образи. Романнинг бош концепциясидан келиб чиқилганда Отабек, биринчи навбатда, ошиқ. Қаҳрамонга хос бу сифат романнинг бошидан охирига қадар муаллиф томонидан қатъий тарзда тутиб турилади. Қаҳрамонинг ҳар бир ҳаракати – улкан ишларидан тортиб, майда икир-чикирларигача – ботинидаги муҳаббатнинг кўринмас қўли билан бошқарилади. Унинг ҳаёт, ўлим ва мангулик ҳақидаги фалсафий тўхтамларига-да фақат муҳаббат сабаб бўлади. Отабек роман дунёсига кириб келган (яъни туғилган) илк илк дақиқаларидаёқ ошиқ эди. Яккаш ишқ, унга бахт ёки бахтсизлик, ҳаётга муҳаббат ёки тушкунлик, улуғворлик ёки тубанлик, саодат ёки фожиа келтиради.

Муаллиф таърифича, Отабек Тошкентдан Марғилонга савдо иши билан келган, йигирма тўрт ёшли бир ўспирин. Аммо унинг ташқи қиёфасидан тортиб, ҳаракатлари, муомала маданияти, олам ва одам, ижтимоий ҳаёт, оила, муҳаббат ҳақидаги қарашларигача шарқона улуғворлик, донишмандлик сингиб кетган. Шу жиҳатлари билан у ўспириндан кўра замонасининг мутафаккир, маърифатли бир вакилига, идеал бир типига кўпроқ ўхшайди. Ва, бизнингча, бу ўринда Отабекдаги фазилатларни асослайдиган, ёзувчи талқинини тўла маънода оқлайдиган бир жиҳат бор. Бу қаҳрамоннинг (муаллифнинг) комил мусулмон фарзанди, шарқ-ислом маънавиятининг замонавий вакили эканидир. Зотан, Одам ато замонидан бери инсондаги комиллик сифати сайқалланиб, жило топиб келди. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом эса бу сифатни ҳадди аълосига етказдиларки, агар биз Отабек образини ишлаб чиқишда ёзувчи мана шундай улуғвор анъаналарга таянганига иқрор бўлмасак, «Ўткан кунлар»даги ошиқ образи моҳиятини тўғри тушуна олмаймиз.

Далилларга мурожаат қиламиз:

Отабекка хос жозиб фазилатларнинг биринчисига биз роман сюжетининг бошидаёқ дуч келамиз. Отабек Марғилондаги донгдор карвонсаройга қўнган. Уни отаси Юсуфбек ҳожининг Марғилонлик дўсти Зиё шоҳичининг ўғли Раҳмат билан Ҳомид йўқлаб келишади. Одатдаги салом-алик, ҳол сўрашлар орасида сюжет саҳнасида Ҳасанали пайдо бўлади. Отабек ундан дастлаб ҳол сўрайди, сўнг «баъзи юмушлар» буюради.

«– Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб сўнгга жавоб берди:

– Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

– Кулингиз?» (таъкид бизники – У.Ж.)¹.

Қизиғи шундаки, Отабекнинг сўзларига гувоҳ бўлганларнинг ҳар иккиси ҳам ислом жамиятида тарбия топган, шу жамиятда яшайди, ўзини мусулмон деб билади. Аммо, шу бўлишида, Отабекнинг ўз қулига муносабатини кўриб ажабланишади. Нега? Сабаби Қодирий бадий талқин этган «сўнгги хонликлар замонида» қулга нисбатан бундай самимий муносабат ноёб, ҳатто ўта ноёб ҳодиса. Гарчи бундай муомала, ислом ақидалари, пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларига кўра том маънода шаръий, мақталган фазилат бўлса ҳам, мавжуд жамият бу нарсага изчил амал қилмайди. Барча мўъминларга, ҳатто қулга нисбатан ҳам ҳалим бўла олиш, фақат айрим мусулмонларга, комил ахлоқ эгаларигагина хос фазилат. Инчинун, Отабек ҳам бундай фазилатдан бебаҳра эмас.

Яна бир мисол. Раҳматнинг лутфан таклифи билан Отабек Зиё шоҳичи хонадонига меҳмон бўлади. Унинг (отаси Юсуфбек ҳожининг) шарафига уюштирилган бу зиёфатда Марғилон аристократияси вакиллари иштирок этадилар. Зиёфат асносида маиший, тижорий ва, кўпроқ, ижтимоий-сиёсий мавзуларда суҳбат бўлади. Бу ўринда биз Отабекни зиёфатнинг барча иштирокчиларидан кўра фикрчанроқ, миллатпарварроқ, айниқса, мусулмонроқ эканига гувоҳ бўламиз.

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 8-бет.

Ҳолбуки, у мажлис аҳли орасида энг кичиги эди. Шунга қарамасдан, бир комил мусулмон сифатида ислом жамоаси тўғрисида қайғуради. Ўз замонидаги миллатнинг аҳволига соф исломий муносабатини баён этади, фожеий, аммо ҳаққоний ташҳисни кўяди: «Дарҳақиқат, мазористонда «ҳаййя алалфалаҳ («нажотга келинглар»)» хитобини ким ҳам эшитар эди».¹ Ҳолбуки, Отабек ҳам ўз ҳамтенглари каби маиший турмуш ташвишлари, ҳатто йигитликнинг айш-ишратлари билан машғул бўлиши мумкин эдики, бунинг учун уни биров айблай олмасди. Илло, бундай ноёб фазилатлар Отабекнинг соф исломий фитрат кишиси эканига ёрқин далилдир.

Учинчи мисол. Ҳар қандай ўспирин йигитлар даврасида тилга олиниши табиий бўлган уйланиш масаласинининг муаллиф томонидан асар бошидаёқ ўртага қўйилиши Отабек табиатидаги яна бир фазилатни кўрсатишга хизмат қилган. Карвонсаройда, Отабек учун меҳмон мақомида бўлган Раҳмат ва Ҳомиднинг бу борада ўз қарашлари бор. Яъни Ҳомид уйланишни хузур-ҳаловат, обрў-эътибор, қамчинидан қон томадиган эркак ҳаётининг мазмуни, деб билса, унинг жияни, Отабекнинг тенгдоши Раҳмат севмаган аёлига уйлантирганлари учун ота-онасидан ранжийди. Отабекнинг эса бу борадаги фикри тамоман бошқача:

«– Сўзингизнинг тўғрилиғида шубҳа йўқ, – деди (Отабек – У.Ж.), – аммо шуни ҳам кўшмоқ керакки, *оладирған хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотинга мувофиқуттабъ (муносиб) бўлсин*» (таъкид бизники – У.Ж.).² Отабекнинг бу фикри, юзаки қараганда, замонавий бир ўспирин истиғносига ўхшаб туюлиши мумкин. Аммо бунинг асослари ҳам «Қуръони карим» ҳақиқатлари, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига бориб боғланади. Инсон табиатини Ўз чеварлиги ва буюк ҳикмати билан ўта мураккаб қилиб яратган Холиқ таоло никоҳни фарз этар экан, унинг ҳар икки томон (эркак ва аёл) розилиги асосида жорий бўлишини шарт қилиб қўйди. Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ҳам бу борада кўплаб ҳадислар

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 20-бет.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 11-бет.*

ривоят қилинганини биламиз. Шунга кўра, Отабекнинг романдан иқтибос қилинган фикри ҳар жиҳатдан ислом анъаналаридан келиб чиқадики, кейинчалик унинг онаси Ўзбек ойим орзу-ҳаваслари оқибатида, билиб-билмай мана шу ҳақиқатга хилоф қилингани (Отабекни севмаганига уйлантирилгани) боис ҳам мудҳиш фожиа юз беради. Умуман, Отабек ислом руҳсат қилган кўпхотинлиликка қарши эмас (акс ҳолда у ўзини-ўзи инкор этадиган бемаъни қаҳрамонга айланиб қоларди), балки севмаган хотинга «адолат қила олмаслиги» («Қуръони карим»)дан кўрқади. Бу никоҳ том маънода шаръий, ҳар икки томон учун «мувофиқуттабъ» бўлишини истайди, холос. Отабекдаги бундай маърифий тўхтама, унга Зайнабни унаштиришгани ҳақидаги хабарни айтишган илк дақиқалардаёқ: «...бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...» сўзларида, ўта кескин тарзда юзага чиқади.

Ниҳоят, сўнгги ва умумлаштирувчи мисол. Роман воқеалари ривожда Отабек учун муҳаббат, оила ва ижтимоий ҳаётнинг равон кетаётган йўллари бирйўла бекитиб қўйилади. Дастлаб уни дор остига элтадилар, сўнг шаръий аёлига олиб борадиган дарвоза тақатақ бекилади, онанинг енгил орзу-ҳаваслари йўлида ўзи истамаган ошни ичишга мажбур қиладилар, душманлари ундан ғолиб келадилар, аммо Отабек уларнинг кимлигини билмайди, ижтимоий (миллат ҳаёти) ҳаёт эса унинг истакларига тамомила тескари ўзанлар бўйлаб оқа бошлайди (хон ва амалдорларнинг сиёсий ўйинлари, қора чопон-қипчоқ қирғинларини эсланг!). Бу ҳам етмагандек, ҳеч бир гап-сўзлар-у талоқларсиз Кумушни бошқа бировга унаштирадилар. Зотан, Кумуш Отабекнинг фақатгина шаръий аёлигина эмас, суюклиси, ҳаётининг мазмуни ҳам эди. Мана шу – унга Оллоҳ ато этган неъматни зўрлик билан тортиб оладилар. Илло бу, бир ўспирин кўтара оладиган дард эмасди. Бу шундай бир дард эдики, бундай дардни чеккан одам учун сўнгги чора фақат ва фақат ўлим бўлиб туюлиши мумкин эди. Иймонсиз, Ҳақни танимаган одам, бу ўринда, шундан бошқа чорани кўролмасди ҳам. Аммо Отабек бундай қилмайди. Чорасизлик ичра чора топади. Тўғрироғи, Оллоҳни танигани,

иймони боис улкан фожиалар унинг шармандали ўлимига эмас, камолати ва музаффариятига восита бўлади. У «Хўжа маъоз» қабристонига тунаган ўша кечада Оллоҳ ёзиғининг ҳақлигига, ҳамма нарса тақдир қалами битганига мувофиқ воқе бўлишига яна бир бор, қатъий тарзда иймон келтиради. Ўша тун Отабек том маънода бошқа одамга айланади, унинг иймон йўлидаги мақоми яна бир поғона кўтарилади. У энди шунчаки бир оила соҳиби, дарбадар ошиқдан чин ошиққа эврилади.

Асарнинг шу ўрнида Отабекдаги соф миллий, яъни ўзбек халқ қаҳрамони Алпомишга менгзайдиган фазилат ҳам юз кўрсатади. Халқ эпосида баён этилишича, маккор рақиб тузоғида азоб чекаётган Ойбарчинини Алпомишнинг ёлғиз ўзи қутқазади. Бу йўлда Оллоҳдан ўзгага суянмайди. Отабек ҳам, гарчи Юсуфбек ҳожидек обрўли амалдорнинг ўғли, бир томони Қўқон хонлигидаги расмий бир шахс (катта амалдорнинг қонуний меросхўри) бўлишига қарамасдан, бутун бошли душман тўдасига қарши яккама-якка жангга бел боғлайди. Ҳолбуки, уни Марғилонда ҳам қўллаши мумкин бўлган одамлар топиларди. Отаси Юсуфбек ҳожининг эса ўғли ҳимояси учун қўшин бўлмаса ҳам, ёлланма гуруҳларни жўнатишга қурби етарди. Аммо Отабек бундай қулай имкониятларнинг бирортасидан ҳам фойдаланмайди. Чунки фойдаланганда у чин ошиқ бўлолмас, миллий қаҳрамонлик мантиқига путур етар эди.

Маъшуқа (Кумуш) образи. Биз Кумушбибини романнинг бешинчи фаслида, «бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриғлардан шикоят қилиб» юрган ҳолатда учратамиз. Муаллиф маъшуқанинг бу ҳолати сабабини маълум пайтгача яширади. Ўқувчи дастлаб унинг, ростдан ҳам, беморлигига ишонади. Бамдод намозини қазо қилиб, «пар ёстиқ кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ»¹ ётган ҳолатини, уй ичининг унга бўлган эҳтиёткорона муомаласини кўриб, тантиқ бир қиз деган хаёлга боради. Аммо асар давомида сирлар очила

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 33-бет.*

боргач, Кумушдаги бу ҳолат тасвирида бошига ишқ савдоси тушган шарқ қизининг ботиний-лирик ҳолати ифодаланганига амин бўлади. Дарҳақиқат, у бошига тушмиш савдони бировларга айтиш у ёқда турсин, ўз-ўзи билан сирлашишга да уялади. Уни Отабекка унаштирганларида, айниқса, қизлар мажлисида кўнглидаги бу дард кўз ёшлари тимсолида зоҳир бўлади. Фақат орадан маълум вақт ўтиб, ошиқ-маъшуқа чимилдиқ ичида учрашганларидагина, Кумуш барча чеккан пинҳона изтироблари, орзу-армонларини биргина «сиз ўшамми» сўзларида ифодалайди.

Кумушбиби гўзаллик ва ҳаё бобида қанчалик ноёб бўлса, ақл-идрок бобида ҳам шу қадар нодир. У мукамал даражада саводли, саводлигина эмас, таъби назми бўлган чин китобхон. Унинг ақл-фаросати ҳам шунга яраша. Ундаги бу жиҳат отаси ва завжасини тухмат билан дор остига элтганларида яққол кўринади.

Кумуш камдан-кам аёллар хотиржаам қабул қиладиган кундош масаласида ҳам оқилона йўл тута билади. Ўз завжасининг ота-она олдидаги мажбурияти, қолаверса, ислом шариати ақидаларидан ўз истакларини устун қўёлмайди.

«– Фузулий яхши китоб,-деди Кумуш,-мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?»

– ...Отабек гарангсиб қолган, ўзини овутмоқчи бўлган бу олижаноб гўзалга нима дейишини билмас, қаердан сўз бошлашқа ҳайрон эди:

– Ким йиғлатди сизни?..

– Мен рози, мен кўндим,-деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрққандек шошиб айтди.

– Қўндингиз... нега, а?..»¹

Кумуш жавобидаги момо Ҳавводан мерос, бу азалий мантиқни дафъатан Отабеккина эмас, ҳатто Кумушнинг ўзи ҳам англай олмайди (буни қаҳрамонлар ҳолати тасвирида Қодирий жуда яхши бера олган). Зотан, маъшуқа тилидан ғайришуурий тарзда ифода этилган жавоб остида бир йўла учта

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 180-181-бет.

ҳақ – шариат, ота-она ва ўзга бир аёлнинг (қолаверса, эрга тегишга ҳақдор барча аёлларнинг) ҳаққи адо этилган эди.

Шунга қарамай, Кумуш чин маънода ожиза, ўз яратилишига кўра аёл. У лозим ўринда кўз ёш тўкканидек, лозим бўлса қатъиятли, аразчи ва маккора ҳам бўла олади. Энг муҳими буларнинг барчаси Кумушга ярашиб тушади.

Юқоридаги ҳолат ифодасидан сўнг бир оз ўзини тутиб олган Отабек ундан «Бўлмаса нега йиғладингиз?» – деб сўрайди:

«Бу саволдан Кумуш бирмунча ўнғайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

– Ўзим... – деди ва кейинидан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносини(нг) жамъи бўлган,-мени унутмайсизми? – деган сўроғини берди».¹

Қодирий мана шу диалог воситасида Кумушнинг аёл эканига нозик бир урғу берадики, бу маъшуқа образининг роман давомида келадиган кейинги воқеалар (сохта талок, рақибнинг яксон этилиши, кундаш билан учрашув)га муносабатидаги мантиқийликни таъминлайди.

Хусусан, икки йиллик изтиробли айрилиқдан кейин ошиқ-маъшуқа учрашганларида Кумушнинг Отабекка қарата айтган биринчи гапи «Сиз... қочқоқсиз» бўлади (зотан, Кумушнинг ўз ошиғи билан биринчи учрашувида ҳам икки сўз айтилган, ўша гап бошида ҳам «сиз» сўзи турарди. Чунки ишқ дарди билан бемор чин маъшуқа учун бутун борлиқ ягона – фақат ошиқдан иборат бўлади). Мана шу бир жуфт сўзда маъшуқа бошдан кечирган барча кўргиликлар, кўз ёшлар, қайғу-аламлар, чексиз муҳаббат-у гўзал аёлга хос истиғно акс этади. «Кумушнинг сўз ўюни» фаслида унинг ўта зукко, бадиҳагўй, нозик лутф соҳибаси экани маълум бўлади. «Кундаш – кундашдир» фаслида эса Кумушнинг керак ўринда бировга ҳаққини бермайдиган, ўрни келса, жанжалдан ҳам қайтмайдиган бир аёл экани аёнлашади. Отабекка қилган беҳуда таъналари, сабабсиз аразлари ундаги бу жиҳатни таъкидлабгина қолмай, гўзал аёл образига жило беради. Ку-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 181-бет.*

мушнинг туғиш саҳнаси бу жиҳатдан янада жозибали чиққан: «Отабек кирганда ўзининг синиққан юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилиңқираб, «муборак бўлсин!» деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб юзини кўрпага яширди».¹ Ўлим саҳнаси эса соф шарқ маъшуқаси маънавиятининг тимсоли ўлароқ ўқувчи онгига муҳрланадики, бу ҳақда кўп ва ҳўб гапирилган.

Рақиб (Ҳомид) образи. Албатта, комил ошиқ йўли шайтанат водийлари бўйлаб ўтади. Унда қўйилган тузоқлар, синон паллалари чин ошиқ учун малол эмас, балки комиллик йўлидаги воситалардан бири. «Ўткан кунлар» романида тасвир этилган шайтанат водийсининг бош соҳиби – бу, Ҳомид. Шу боис Ҳомид романдаги асос образлар учбурчагининг бир буржини эгаллайди. Рақиб образи унвони ҳам айнан унга тегишли.

Тўғри, «Ўткан кунлар» марказида ошиқ-маъшуқа – Отабек ва Кумуш образи туради. Биз олдинги бўлимда қайд этган ҳар учала сатҳ воқеалари мана шу икки қаҳрамон теграсида кечади. Ошиқ-маъшуқа романдаги чигал воқеалар, изтиробли ҳолатлар оловида тобланадилар. Баъзан Отабек (рақиб ҳийлаларига соддаларча ишониб, бўза ичишга берилиб), баъзан Кумуш (сохта талоқ хатига алданиб) «таъқиқланган мевани» ихтиёрсиз тарзда еб қўядилар. Аммо буларнинг барчасида шайтанат дунёсининг, хусусан, Ҳомиднинг қўли сезилиб туради.

Романдаги Ҳомид образи ҳар жиҳатдан Иблисга маслакдош. У ромanning илк бобларидаёқ Отабекдаги маърифат, поклик, тўғрилик, оқиллик, камтарлик, одиллик фазилатларига кибр ва ҳасад билан қарайди. Айни фазилатлари боис биринчи учрашишгандаёқ Отабекни ёмон кўриб қолади, унинг пинҳоний рақибига айланади. Ҳомиднинг рақобат йўлидаги барча ҳаракатлари эса ҳасад (шайтон)нинг қинғир қўллари билан бошқариб турилади.

Ҳомиднинг борлиқ-дунёси ҳасад қўли билан қўйилган улкан сўроқ аломатига ўхшайди. Уни Отабек устидан чақув

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 445-бет.

уюштириб, дор остига юборишга, талоқ хати ёзишга, одам боласи тилга олишга уяладиган яна бир талай ёвузликларни қилишга ундаган ҳам айнан ҳасад эди. Ҳомид ботинида кечадиган саволларнинг ҳаммаси «нега» билан бошланиб, «нега» билан якунланади. Икки «нега» оралғида эса Отабек ва Ҳомид шахсияти туради: яъни нега Отабек кўркам ва улуғвор-у мен кўримсиз ва пасткашман? Нега Отабек оқил ва адаолатли-ю мен нодон ва золимман? Нега Отабекни ҳамма ҳурмат қилади-ю менга беписандлик билан қарайди? Нега ўз шахрим – Марғилонинг энг гўзал қизи Кумушбиби менга эмас, айнан Отабекка насиб қилди? У ўз турмушидаги бирор кўргуликни қисматдан, лоақал феълидан кўрмайди. Ҳамма нарсага Отабекни сабаб қилади. Бу жиҳати билан ҳам Иблисга менгзайди. Зотан, Иблис ҳам ўзининг лайъинлик қисматига кибри ва ҳасадини эмас Одам (а.с.)ни айбдор деб топган эди. Шу сабабдан унга нисбатан ҳасад ўтида абадий қоврилиб яшайди.

Воқеан, Ҳомид ўз жамиятидаги кўплаб одамлардан кўра ақллироқ, тадбиркорроқ. Шунинг учун уста Алим, уста Парфи сингари туппа-тузук, ақли-ҳуши жойида, ўз касбининг пири бўлган одамлар ҳам унинг хизматини қиладилар. Бутун Марғилон (ҳатто Мирзакарим қутудордек оқсуяклар ҳам) унинг номини бойлар қаторида санайди. Айни пайтда у ўта зукко, бир руҳшунос даражасида сизгир. Ҳар қандай ҳолатда вазиятни тўғри баҳолай олади. Бундай сифати билан гоҳ бошига келаётган муқаррар фалокатлардан қутилиб кетса, гоҳ рақиби ҳолатини кузатади, йўлини қирқади. Зотан, Оллоҳ ҳузурида фаришталарга мударрислик қилган Азозил ҳам ўта доно, илм ва ибодатда пешқадам эди. Ривоят қилишларича, коинотда бирор қарич жой йўқ эканки, унинг саждага қўйган пешонаси тегмаган бўлсин. Аммо, иқрор этамизки, кибр унинг кўзларини кўр қилиб қўйди. Оқибат ақл-тафаккур, илм ва хушёрлик каби улуғ фазилатлар ёвузликка хизмат қила бошлади.

Отабек ва Кумуш образларида бўлгани каби, Ҳомид образининг асосида ҳам ўзбек фольклори («Алпомишдаги» Сурхайл, тўқсон алп сингари), шарқ мумтоз дostonчилигидаги («Фарҳод ва Ширин»даги Мастон кампир сингари) хаотик

(шайтоний) образлардан ҳам улги бор. Буни биз Ҳомиднинг ошиқ-маъшуқани ажратиш йўлида қўллаган ҳар бир тадбирида кузатамиз.

Илоҳий ҳикмат шундаки, дунёга келаётган ҳар бир чақалоқни турли тоифадаги одамлар кутиб олганидек, бундай мезбонлик шарафидан шайтон ҳам бенасиб қолмайди. Бир одам умри умри давомида ўнта, нари борса, бир неча ўн чақалоқ таваллудига гувоҳ бўлар. Аммо шайтон Одам атонинг илк фарзандидан, қиёмат куни туғилажак сўнгги чақалоққача «доялик» қилади. Шу маънода шайтонни дунё карвонсаройининг хўжаси, унинг эшиги олдида танда қўйган абадий мезбон дейиш мумкин...

Марғилондаги карвонсаройга эндигина қўнган Отабекни ҳам Раҳмат билан келган Ҳомид кутиб олади. Бу учрашув бошида Ҳомид анча пассив ҳолатда кўринади. Отабек ва Раҳмат ўртасида кечётган одатдаги гап-сўзларга деярли аралашмайди. Муаллиф илк бор уни Ҳасанали муносабати билан «эслайди». Бу ўринда Ҳомид Отабекнинг бир ҳақир қулга ниҳоятда одамгарчилик билан муносабатда бўлаётганини кўриб «ажабланади». Ошиқ ва рақиб ўртасидаги кескин зиддият сюжетнинг мана шу нуқтасидан бошланади. Бу зиддият Ҳомиднинг ўлимига қадар давом этади.

Отабек ва Ҳомиднинг илк мулоқоти ҳам бошқа бирор масала хусусида эмас, айнан маъшуқа хусусида бўлади:

«Ҳомид нонни шиннига булғар экан сўради:

– Ёшингиз нечада бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан чой қуйиб ўлтурган Ҳасанали жавоб берди:

– Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядилар...»¹

Мана шу жойда ошиқ ва рақиб ўртасидаги дастлабки фарқ ўртага ташланади. Муаллиф тавсифича, Ҳомид «ўттуз беш ёшларда». Бу Ҳомиднинг ёш жиҳатидан ҳам ошиқ-маъшуқлик босқичидан ўтгани, турмуш сирларини англаб, оила теб-ратадиган мақомга етганига ишора. Отабек эса, айти муҳаб-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 10-бет.

бат ёшида. Бошқачароқ айтганда, ишқ оташида куйиб-ёниш Ҳомиддан кўра Отабекка кўпроқ ярашади. (Тўғри, халқ орасида «Муҳаббат ёш танламайди», деган гаплар ҳам бор. Аммо бу мақол Ҳомид ва ҳомидларга нисбатан айтилмаган).

Аммо Ҳомид тақдирнинг бу ишидан рози эмас. У имкони борича дунё лаззатидан баҳраманд бўлишни хоҳлайди. Унинг учун дунё лаззатларининг энг жозибалиси аёл (вужуднинг шаҳвоний истаклари). Ҳомиддаги бу жиҳат ҳеч кимга пинҳон эмас, яъни жамият томонидан ҳам юз фоиз эътироф қилинади: «Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отиға тақилган лақабни кўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдирилар».¹

Ҳомиднинг роман сюжет чизиқлари бўйлаб ўтадиган барча йўллари, барча ҳатти-ҳаракатлари ундаги мана шу – «хотинбозлик» сифати билан туташади. Аммо унинг ўзи интилган, бутун борлигини тиккан олий мақсади – хотин (аёл)га муносабати на шариат, на жўн одамгарчилик ақидаларига тўғри келади. «Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? – дейди у жияни Раҳматга қарата. – Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалға тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишға ҳам ўйим йўқ эмас».² Карвонсаройдаги Отабек ҳужрасида кечган ушбу уч кишилик мажлис аҳлининг оила ва аёллар тўғрисидаги фикрлари уч хил. Отабекнинг фикрича, аёл эркакка муносиб бўлгани сингари, эркак ҳам аёлга муносиб бўлсин. Яъни аёлнинг ҳам бу борада ўз ҳақ-ҳуқуқлари бор, чин мўъмин, ҳақиқий эркак бунинг риоясини қилиши лозим. Раҳматга кўра, оила қуриш учун эркакнинг муҳаббати бўлса кифоя. Аёл муҳаббатининг унинг учун эътибори йўқ ҳисоби. Ҳомид эса, бу масалада ўта мустабидона қараш эгаси. Унинг учун эркак-аёл муносабатида муҳаббатнинг бир чақалик қадр-қиймати

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 7-бет.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 12-бет.*

йўқ. Бу биринчидан. Иккинчидан, Ҳомид юқоридаги сўзлари билан, айна роман дунёсидаги, маъшуқа (Кумуш)га илк бор ишора қилади. Унинг «хотинни учта қилиш ўйи» айнан Кумуш боис туғилган. Шу сабабдан Ҳомид, гарчи биринчи марта кўриб турган бўлса ҳам, ўз рақибини худди пушти камаридан бўлган боласини танигандек «танийди». Танигани учун ҳам рақибдаги ҳар бир ҳолат, ҳар бир ҳаракатни таъқиб этади. Уларни оқ қоғоздаги ёзувни ўқигандек равон ўқийди. Айна пайтда, Раҳматда ҳам шунга яқин ҳолат юз беради. Ажабки, у ҳам ошиқни «танийди». Яъни ошиқ ва маълум маъшуқа аро кўринмас риштани, самовий мосликни қалбан ҳис этади. Бу ботиний саноат унинг тоғиси Ҳомидга берган саволи орқали (амбивалент¹ тарзда) зоҳирга чиқади:

«– Мирзакарим ака қизини эрга бердим, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир Ҳомиднинг чехраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди...» (таъкид бизники – У.Ж).² Шу тариқа Раҳмат билиб-билмай суҳбат жараёнидаги нейтрал одамдан позицион одамга айланади. Яъни ошиқ – Отабек томонга ўтиб қолади.

Раҳматдаги бу позиция роман дунёсида ҳаракатланаётган барча персонажлар томонидан деярли қўллаб-қувватланади. Ҳатто бу масалага бир мунча нейтрал муносабатни акс эттирувчи Юсуфбек ҳожи, Қовоқ девона, Ақром ҳожи сингари персонажлар ҳам, том маънода қарама-қарши вазиятда турувчи Ўзбек оғим, Зайнаб, Хушрўй каби персонажлар ҳам у ёки бу даражада ошиқ-маъшуқа манфаати учун хизмат қилдилар. Аммо маъшуқа ёнида Ҳомид туришини деярли ҳеч ким ёқламайди. Содик, Жаннат опа, Муталдек маслакдошлар эса Ҳомид томонидан сотиб олинади. Шунга кўра, Ҳомидни бирбутун роман дунёсида таянчсиз, ёнида йўлдоши бўлмаган ёлғиз одам образ дейиш мумкин. У ўзининг маъшуқа ёнида (ошиқ ва маъшуқа ўртасида) туриш истаги билан наинки

¹ Ягона моҳиятга эга воқелик ёки ҳолатга бир пайтнинг ўзидики икки зид муносабатнинг намоён бўлиши.

² Қодирий А. Кўрсатилган манба, 12-бет.

Юсуфбек ҳожи, Қутидор сингари том маънода ҳақдор микрожамиятлар (оилалар)га, балки бутун жамиятга, ошиқ-маъшуканинг шаръий никоҳига раҳна солиши оқибатида эса, шу жамиятнинг руҳий аурасини ташкил этувчи Шарқ маънавий мегополиясига, демакки, шариат ақидалари, ҳатто Яратгувчи ҳукмларига нисбатан контраст вазиятини эгаллайди. Бу ҳолат уни, Яратган ва бутун бошли инсониятга қарши исён қилиб, ўзи учун ҳалокатли келажакни нақд қилиб олган шайтони лайъинга янада яқинлаштиради. «Ўткан кунлар» дунёсида Ҳомид тутган бу вазият, бир қарашда, трагик қаҳрамон вазиятига ўхшаб кетади. Чунки у олий кучлар қарши-сида ёлғиз. Ботинидаги тийиқсиз истак уни изчил равишда курашга ундайди. Айни пайтда бу курашнинг самарсизлиги аниқ. У тушган вазият ечимсиз. Қисматидаги (ҳам дунё, ҳам охираат маъносидаги) оқибат эса, том маънода ҳалокатли. Унинг маъшуқа томон қўйган ҳар бир қадами (Отабек устидан уюштирган чақувлари, уни ўлдириш учун қотил ёллаши, турли даражадаги ҳийла-найранглари, Комилбекни ўлдириши, Кумушни ўғирлашга уринишлари), гарчи ўқувчига олға томон, муваффақиятли қадамлар бўлиб туюлса-да, муқаррар ҳалокат, аламли азоб томон олиб боради. Аммо, шунга қарамадан, биз уни трагик қаҳрамонлар сафига қўша олмай-миз. Зотан, у ушбу вазиятида ожизу бечораҳол, ҳиссиётларига қул бўлганида сентиментал қаҳрамон, хаёлот ва рўёбсиз идеаллар оғушида яшаганида романтик қаҳрамон, мақсадлари эзгу ва улуғвор бўлганда эса трагик қаҳрамон ҳисобига ўтарди. Аммо Ҳомидда бундай сифатларнинг бирортаси йўқ. Унинг мақсади зўровонлик ва ёвузлик (шайтоний)ки, айни жиҳат уни роман дунёсида том маънодаги рақиб мақомига мансублайди.

Универсал образлар. Романдаги образлар системаси кўплаб персонажларнинг (фаолият ва нутқдаги) узвий ҳаракатларидан ташкил топган. Бирор персонаж йўқки, романда муайян мақсадга хизмат қилмаган, рудимент орган вазиятида турган бўлсин. Ҳатто муаллиф, роман бошида тилга олинадиган Акрам ҳожи-ю, сўнгги фасллардан бирида уч-

райдиган Пирназар жаллодга ҳам аниқ вазифа юклаган. Шу маънода, биз юқорида ажратиб кўрсатган «универсал образ» истилоҳи ўқувчига бир оз тушунарсиз кўринши мумкин. Аммо, образлар системаси хусусида сўз юритилаётган ушбу бўлимда, бунга зарурат бор. Яъни «Ўткан кунлар»даги икки образ биз романдаги образлар системасининг асоси сифатида тақдим этаётган учлик – ошиқ-маъшуқа-рақиб образлари аро муносабатлар силсиласида нисбатан универсал позицияда намоён бўладики, бу ҳолат умумсюжетдаги яна бир муҳим йўналиш – диний, миллий тарихимиз талқини билан уйғунлашиб кетади.

Тўғри, романдаги ўта ижтимоий, миллий воқеалар ҳам учлик фаолияти, ҳаракат географияси билан узвийликда тасвирланади. Ҳатто моҳиятида ҳукмронлик, бойлик ва фаровон турмуш истаги ётадиган ўта ижтимоий образлар (Худоёрхон, Мусулмонкул, Азизбек, Муҳаммадниёз кушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримкул понсод сингари), ошиқ-маъшуқа тақдирига тамоман алоқасиздек туюладиган воқеа ва эпизодлар ҳам қандайдир кўринмас ришталар орқали асосий қаҳрамонлар билан туташади. Аммо, шунга қарамасдан, ушбу системада нисбий универсал образлар мавжуд. Бизнингча, бундай образларнинг бири *Юсуфбек ҳожи*, иккинчиси *Қовоқ девона*.

Юсуфбек ҳожи – шарқ-ислом этикаси ва илғор фикрли миллий аристократия қарашларини мужассам этган образ. Уни шодлантирадиган ҳам, маъюс этадиган ҳам, биринчи навбатда, дин ва миллат қайғуси. Бу икки тушунча Юсуфбек ҳожи тимсолида бирни ифодалайди. У миллат тақдирини ислом ақидасидан айро тушуна олмайди. Иймон ва кўнгил хотиржаамлигини миллат хотиржаамлиги деган мезон билан ўлчайдики, бу бизга беихтиёр Навоий ҳазратларининг: */Одами эрсанг, демагил одами, /Оники йўқ халқ ғамидин ғами...* деган гуманистик позициясини эслатади. «Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби Ҳаққа бевосита йўналтирғанимни ва кўнгил

кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман», – дейди чуқур надомат билан Юсуфбек ҳожи.¹

Юсуфбек ҳожи образида хусусийликдан кўра умумийлик кўпроқ. У миллат ҳаётидаги бир расмий шахс, маънавий идеал сифатида дунёнинг майда ташвишларига кўпда бош қўшмайди. Ўзидаги маиший-биологик одамга хос жиҳатларни деярли ошкор этмайди. Юсуфбек ҳожи, бу томондан ҳам, Навоий «Хамса»сидаги ота, устоз, донишманд образлари билан қариблашади.

Масалан, Тошкентдаги қирғирбарот жанглари таъсирида хомуш юрган ҳожига Отабекнинг қамалиши ҳақидаги қайғули хабар (Ҳасанали томонидан) етказилганда, у буни «оддий гаплар қаторида эшитиб ўтқаради» (Зотан, шариат қондасига кўра балоғат ёшига етган йигит, вазият тақозоси билан, волийлари рухсатисиз уйланишга ҳақли. Қиз болага эса волий рухсати шарт.). Аммо ўртага қамоқ ва ёлғиз ўғли жонига хавф солаётган ўлим масаласи тушганда, темир мантиқ асосида мушоҳада юритади. Бир нечта мантиқий савол ва Ҳасаналининг унга берган жавоблари таҳлили негизида, ҳали Ҳасанали, Офтобойим, Кумуш нари турсин, мудҳиш воқеанинг чин иштирокчилари бўлган Отабек ва Мирзакарим қутидорнинг ҳам ҳаёлига келмаган, салмоқли (Отабекнинг душмани ким-у, қамалишининг сабаби нима ва ҳ.к.лар ҳақида) хулосага келади. Аммо ўз мантиқий хулосаларидан сўнг, бу ўринда тадбир қўллаш имкони йўқлигини англаб етган ҳожи, Оллоҳга таваккал қилади. Ундан мадад сўрайди: «Энг сўнг ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг – «Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма», - деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди».²

Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қилинган бир ҳадисда мўъмининг турмуш воқелигига нисбатан гўл ва танбалларча эмас, закийлик билан тадбир билан муносабатда бўлишлари кераклиги таъкидланади. Шу маънода, Юсуфбек ҳожи фақат ўғ-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 383-бет.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 105-106-бет.*

лига доир муаммо ечимида эмас, балки дин ва миллат бошига келадиган муаммолар талқинида ҳам пайғамбар йўриқларига монанд йўлни тутати. Миллатнинг казо-казолари йиғилиб, шахсий манфаат, ҳокимият илинжида куйиб-пишаётган бир пайтда дин ва миллат қайғусини ўртага ташлайдики, айна «айби» боис элитар жамоа томонидан алданади, четга суриб қўйилади. «Биродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаимизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!»¹ Бу сўзларни сўзлаётган Юсуфбек ҳожи шахсий, маиший манфаатлардан тамомила узилади. Дин ва миллат манфаати хусусида энг зарур, мантиқли гапларни, ўз нафси истиғнолари билан маст миллатдошлари кўра олмаган ҳақиқатни гапирадики, асардаги бошқа бирор персонаж нутқи умуминсоний қамрови жиҳатидан бу ҳақиқатдан юқори кўтарила олмайди.

Романдаги Қовоқ девона образи ҳам том маънода ўзига хос. У бор-йўғи асарнинг бир фаслида, юзаки қарашда, эпизодик планда кўринади, холос. Аммо, шу қисқа эпизоддаёқ, Қовоқ девонага хос талайгина диний, умуминсоний, ғайриоддий ҳолат ва фазилатлар жамланган.

М.Бахтин роман жанридаги айна тип образлар тўғрисида шундай ёзади: «Романнавис воқеликни бадиий идроклаш позициясида бўлгани каби, уни тасвир этишдаги позициясини белгилашда ҳам, қандайдир мукамал шаклий-жанрий ниқобга эҳтиёж сезади.

Худди шу жойда, албатта *маълум шакл ўзгаришларига учраган ҳолда, масхара ва телба ниқоби* романнависга ёрдамга келади. Ушбу ниқоблар ўйлаб топилмаган. Уларнинг илдизлари халқ ижодиёти теранликларига бориб тақалади»² (таъкид бизники – У.Ж.).

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 332-бет.*

² Бахтин М. *Кўрсатилган китоб, стр. 311.*

«Ўткан кунлар»нинг «Қовоқ девонанинг белбоғи» деб номланган фасли: «Оч қоринга салимсоқ еб, кўкчой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар» тарзидаги комик тасвир билан бошланади. Ушбу фасл девонага доир уч жиҳатни намоён этади. Биринчиси, унга берилган муаллиф тавсифи бўлиб бундан биз Қовоқ девонанинг жамият аро қандай мақомга эгалиги, феъл-атвори ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўламиз: «Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирган ва кишилар тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бепарво бўлганлар ҳам унинг ҳаракатларига ва тутал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар»,¹-деб ёзади у ҳақида муаллиф. Иккинчидан, муаллиф девонанинг чойхонадаги «кейинги синф» билан мулоқоти воситасида икки нарсани бадий асослашни назарда тутаяди, яъни мулоқот асносида девона характерини чуқурроқ ёритади ва «қовоқларнинг касби»ни айттириш орқали (пировардида қовоқни ўғирлашдан мақсад ҳам шу бўлиб чиқади) ижтимоий тузумдаги улкан иллатларга ишора қилади.

Асардаги муҳаббат линиясига бевосита алоқадор, Қовоқ девонанинг халқ кулги маданияти ва кароматгўйлик (эзотерик) хусусиятларини яққол кўрсатадиган жиҳат эса учинчи – «кўз оғриғи» билан мулоқот саҳнасида очилади. Маълумки, халқимиз орасида «девона» дейилганда ақли паст, жинни назарда тугилмайди. Аксинча, Ҳаққа яқин, яқинлиги боис Унинг эркатойига айланган, авлиё зотлар тушунилади. Фақат улар жамият ичра ўзларини ҳақир ва телба қилиб кўрсатадилар. Аммо шунда ҳам халқ уларнинг кимлигини жуда яхши ҳис қилади. Қовоқ девонада ҳам машрабона (қаландарона) телбалик билан аҳли харобот ва маломатийликка хос хусусиятлар уйғунлашиб кетган. Шунинг учун халқ бу девонасини севгани каби девона ҳам ўз халқига киройи меҳр би-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 182-бет.

лан қарайди. Сўқканда оғритмай сўкади, қарғаганда эса меҳр билан қарғайди. Қодирийнинг Қовоқ девонаси баъзи жиҳатлари билан М.Бахтин қайд этган телбани эслатса-да, биз кўрсатган хусусиятларига кўра, Европа романидаги айни типдан фарқланади, ҳатто анчайин юқори мақомда туради.

Девонанинг қалб кўзи очиқ. У ёвузликни бошқалардан кўра олдинроқ, нозикроқ илғайди. Чойхонадаги ҳангомалар тугаб, Қовоқ девона ўз «муҳлислари» қўлидан «аринг қочиб қутилган»дан кейин унинг ортидан «кўзини боғлаган» бир киши эргашади. Девона уни (ёвуз ниятда келган Содикни), гарчи биринчи бор учрашиши бўлса-да, дарҳол «танийди». Муаллиф бу ҳақда: «*Девона ўзига қараб келгучи кўз оғриғини таниди*»¹ (таъкид бизники – У.Ж), – деб ёзар экан, уни қаёқдан, қай йўл билан таниганига изоҳ бериб ўтирмайди. Асарини зукко бир халқ учун ёзаётганини, бу халқнинг ортиқча изоҳга муҳтож эмаслигини яхши билади.

Девонанинг «кўз оғриғи» билан мулоқоти унинг бошқалар билан қилган мулоқотларига сира ўхшамайди. У энди, бир думалаб, кароматгўй девона, «тутал» сўзловчи телбадан Насриддин афандига айланиб олади. «Кўз оғриғи»нинг ёмон ниятда берган барча саволларига савол билан жавоб қайтади:

«– Ҳали, ким ўғлини уйлантирди, дединг?

– Ким уйлантирди, дединг?

– Айтдинг-ку чойхонада!..

– Айтдинг-ку чойхонада...»

Лозим ўринда у билан ғайримантиқ сўз ўйини²ни ўйнайди:

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 185-бет.*

² Бу турдаги сўз ўйинлари оддий одамлар ўртасидаги комик-драматик мулоқотларда ҳам учраб туради. Халқ латифаларидаги Насриддин афанди эса, бу усулдан улкан маҳорат билан фойдаланади. Масалан, бировнига узум ўғирлашга тушган мулла Насриддинни боғ эгаси тутиб олиб, юзига бир шапалоқ тортиб юборади. «Нега узумимни ўғирляпсан?» дея қийин-қистовга олади. Шунда афанди «Нега хотинингга ковуш олиб бермадинг?» деб жавоб берган экан.

Содиқ: – Юсуфбей қайси ўғлини уйлантирди?

Девона: – Нечта ўғли бор?

Содиқ: – Нечта ўғли бор?

Девона: – Битта... Қоратегиндан келдингми, опанг омонми?..

Содиқ: – Бозордан ош олиб берсам ейсанми?

Девона: – Юзингга қачон чечак чиқди?..¹

Қовоқ девона ёвузликка муносиб тарзда жавоб беради. Шайтанат хизматида бўлган Содиқнинг бермоқчи бўлган назридан ҳам, таклиф этган таомидан ҳам юз ўгиради (ҳазар қилади). Шу тариқа пинҳона ёвузликни яккама-якка олишувда мағлуб этади.

Реал воқеликда кузатган бўлсангиз, нурга яқин турган одамнинг сояси улканлашса, ундан узоқлашганининг сояси кичрайиб бораверади. Инсон, чин маънода, Оллоҳнинг ердаги сояси (халифаси)дир. Юсуфбек ҳожи ва Қовоқ девона образлари эса бу ҳақиқатнинг ёрқин бадий далили, десак хато қилмаймиз. Улар моҳиятан Оллоҳга, унинг нурига яқин образлар. Шу боис уларнинг асар оламидаги қамровлари ҳам ўта улкан.

Ота-она образи. Романда фаол ҳаракатланадиган ота-она жуфтлиги иккита. Буларнинг бири ошиқнинг ота-онаси Юсуфбек ҳожи ва Ўзбек ойим бўлса, иккинчиси маъшуқанинг ота-онаси Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойимлардир.

Юқорида тўхталиб ўтганимиз Юсуфбек ҳожи образи оила саҳнасида ҳам ўта жиддий, расмий ота мақомида туради. Оила билан боғлиқ энг ечимсиз муаммолар унинг воситасида ҳал этилади ва бу микрожамиятнинг барча аъзолари ота йўриғига қатъий тарзда амал қиладилар. Шу билан бирга, Юсуфбек ҳожи оиладаги ички муносабатларни ҳам изга солиб туради. Тошкент аёллар аристократияси, бунинг воситасида эркаклар жамоаси ўртасида ҳам катта обрўга эга бўлган «чала думбул табиатлик» Ўзбек ойим билан эса шарқ эрларига хос муроса йўлини тутати. Бу жиҳат, айниқса, Кумуш ва Ўзбек ойим ўртасидаги муносабатни юмшатиш эпизодида яққол намоён

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 185-186-бет.*

бўлади. Агар романда биз Юсуфбек ҳожини кўпроқ «эл киши-си» сифатида кўрсак, Ўзбек ойимни «уй аёли» сифатида кўра-миз. Ўзбек ойим табиати, оила ва атроф-жамиятга муносаба-ти, бунда тутган расмий ва ғайрирасмий мақоми ҳам маиший табиатга эга. Умуман, Ўзбек ойим роман дунёсида ўзига хос аҳамиятга молик, аёлнинг мураккаб табиатини ифодалай ол-ган ёрқин образ. Мазкур образ таҳлилига доир махсус мақола ёзганимиз боис, бу ўринда, сўзни мухтасар қиламиз.¹

Романдаги иккинчи ота-она жуфтлиги том маънода маи-ший планда тасвирланган. Зотан, Мирзакарим Қутидор ҳам, Офтоб ойим ҳам асардаги ягона доира атрофида ҳаракатла-надилар. Уларнинг фикри-зикри бир нарсага – ёлғиз фар-зандлари Кумушнинг бахт-саодатига қаратилган. Хусусан, қутидорни биз, Зиё шоҳичи ва Юсуфбек ҳожи хонадонлари-даги меҳмондорчиликни истисно этганда, расмий доиралар-да деярли учратмаймиз. У чин маънодаги рўзғор кишиси. Биз унинг қаёққа боргани ёки қаёқдан келгани ҳақида фақат хонадонидан биламиз. У ўша ўқувчига маълум дарвозасидан гоҳ масжидга, гоҳ дўконга, гоҳ бошқа бир юмуш билан чиқиб кетади. Расталарда, чойхона ва меҳмонхоналарда бўлган гап-ларни биз ундан фақат уйида эшитамиз. Унинг нима билан савдо қилиши, савдогарлик қобилияти, ҳамкорлар билан ти-жорий муносабатлари ҳақида романда деярли ҳеч нарса де-йилмайди. Шунинг учун биз қутидорни яккаш ота – Кумуш-нинг отаси сифатида таниймиз.

Муаллиф қутидорни бор-йўғи бир марта катта жамиятга олиб чиқади. Яъни Ҳомиднинг чақуви остида дор остига бо-раётган Отабекка ҳамроҳ қилади. Аммо шунда ҳам қутидор воқеликка нисбатан шахсий муносабатини, ботиний ҳис-сиётларини намоиш этмайди. Уни фақат соф оилавий муам-молар қаршисидагина фаоллашганини кузатамиз. Қутидор-даги бу жиҳат Кумуш Отабекка унаштирилганда, кейинроқ сохта талоқ хати олганда, уни Тошкентга жўнатиш масаласи ўртага тушганда яққолроқ кўринади. Бу ўринларда қутидор фарзандини жонидан ортиқ севадиган, шу билан бирга, қатъ-

¹ Қаранг: Жўрақулов У. Ўзбек ойим нега «оғма»? // ЎзАС., 2001, 6 апрел.

иятли ота сифатида гавдаланади. Айниқса, кундош муаммоси ўртага тушиб, Ўзбек ойим бошлаган бу нохуш ҳангомага уч киши (Офтоб ойим, Кумуш, ҳатто Отабекнинг ўзи) бир йўла қарши турган вазиятда қутидор ўзининг чуқур мантиқ ва адолат соҳиби эканини кўрсатадики, айна жиҳатлардан Юсуфбек ҳожига яқинлашиб келади. Бу хусусда бўлган мантиқ мубоҳасасида ҳатто бош қаҳрамон Отабекни ҳам мағлуб этади:

«– Тошкандда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

– Қабул қилган эдим.

– Бизнинг рухсатимизни олғали Марғилонға ҳам келган эдингиз, шундоғми?

– Шундоғ...

– Баракалла, Марғилонға келиб бу гапдан айнадингиз-а?

– Айнадим...

– Энди Тошкандга Марғилондан айнаб борасиз?

– ...»¹ Қутидорнинг мана шундай мантиқли сўроқларидан кейин Отабек гўё салобатли ошиқдан, энгилтак бир ўспирин даражасига тушиб қолади. Сўз мубоҳасасини тил тишлаш билан яқунлашга мажбур бўлади.

Офтоб ойим «уй аёли» сифатида Ўзбек ойимдан кўра бандроқ мақомни эгаллайди. Унинг учун шахсий фаолият, шахсий манфаат йўқ ҳисоби. У роман дунёсига гўё Кумушнинг ташвишини қилиш, унинг бахтидан суюниб, кулфатидан куйиниш учун киритилгандек. У Мирзакарим қутидорнинг чин маънодаги отган ўқи. Эри билан фақат баъзи ҳоллардагина, унда ҳам, Кумушнинг манфаати деб баҳслашади. Ҳатто бунини баҳс ҳам деб бўлмайдди. Балки бу баҳс, зоҳиран баҳсга ўхшаб туюлса-да, моҳиятида қутидорнинг ички истакларини ифода қилади туради.

Дўст образи. Романдаги дўст образи бир қадар чуқур ишланган. Бу образ илдизлари бир томондан «Алпомиш»даги дўст – Қоражонга, бошқа томондан эса, Европа анъанавий романларидаги «тасодифий дўст»га ўхшаб кетади.

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 177-178-бет.

Алпомиш Қалмиқ юртига Ойбарчинни қутқаргани борганида унинг учун бегона, ҳатто душман бир мамлакатда Қоражон деган дўстга дуч келади. Шу юрт одами, Алпомишга душман тўқсон алпнинг бири бўлган Қоражон чин дўст қилиши мумкин бўлган ҳамма яхшиликни қилади. Уста Алимнинг романдаги дўстлик функцияси ҳам бир жиҳатдан халқ эпоси қаҳрамони Қоражон функциясини эслатади. Отабек ҳам Марғилонда бегона – мусофир. Бу ерда у суянадиган биттагина устун (Қутидор хонадони) бор эди. Рақибнинг ҳийласи боис бу устундан ҳам ажралди. Мана шу нуқтада романга дўст – уста Алим образи кириб келади. Отабекка дўстлик қўлини узатади. Ҳаётидаги бахтли ва фожиали кунларини гапириб беради. Тушкун кайфиятда ўзини унутаёзган Отабекка фожий романтика кайфиятидан лаззатланиш синоатларини айнан уста Алим ўргатади. Бу икки қисматдаги бир қадар ўхшашлик эса уларни янада яқинлаштиради. Ўз қисмати-ни уста Алим қисмати билан солиштирган Отабек уни ўзидан кўра улуғворроқ, ҳаққонийроқ муҳаббат соҳиби эканига ишонади. Бу ишқ қиссасидан ўзига идеал қидиради. Натижа ўлароқ воқеликка, жамиятга нисбатан қарашларида ўзгариш рўй беради.

Европа анъанавий романларида ҳам тасодиф туфайли пайдо бўлган дўст образи қаҳрамон ҳаётидаги кескин бурилишлар даврига тўғри келади. Ҳеч бир тама-илинжларсиз қаҳрамонга ёрдам беради. Ҳатто унинг учун жонини қурбон қилади. Кўпинча у қаҳрамонни тамомила янги ҳаётга, янги дунёқараш, янги маънавий сферага олиб киради (бундай янгиланишлар баъзан ижобий, баъзан салбий ҳам бўлиши мумкин). Шаклланган муҳити, анъаналаридан узоқлаштиради. Отабек-уста Алим муносабатида ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кузатишимиз мумкин. Отабек бир комил мусулмон фарзанди сифатида ислом анъаналари руҳида шаклланган эди. Қисматида борини тақдирдан деб билар, яхшилигу ёмонликка сабр билан яшарди. Қутидор остонасидан ҳайдалиб, бутун борлиги остин-устун бўлиб кетган ўша тунда у уста Алимни учратади. Ундаги тушкун кайфиятни дарҳол илғаган зукко дўст

бунай ҳолатдан қутулишнинг Отабек билмаган бир йўлини таклиф этади:

«– Агар янглишмасам, сиз ҳам бир оз қайғулироқ кўрина-сиз, меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

– Раҳмат, мулла ака,-деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзлаб ўтилган нарсага бир эҳтиёж сеза бошлаган ва *ўзини ҳам маъзурлар қаториға қўшаёзган эди*. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлдими, ҳайтовур, учинчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

– Кўлимни қайтарманг, меҳмон. Иккимиз ҳам *маъзур* кўринамиз...» (таъкид бизники – У.Ж.)¹

Илло, шариатда маъвиз (шароб) ичган одам учун узр йўқ. Буни мусулмон жамиятида турмуш кечириб юрган уста Алим ҳам, илк бор бу ҳолатга дуч келган Отабек ҳам яхши биладилар. Аммо уста Алимнинг ўз фожиаларидан кейин ўйлаб топган хонаки «фатво»си Отабек учун ҳам айни муддао бўлади. Ҳар икки қаҳрамон бу вазиятда қисматнинг кўзларига тик қарашга сабр топа олмайдилар. Овчи қувлаган туяқуш мисол бошларини қумга беркитиб, фалокатдан қутулишни хаёл қиладилар. Кейинчалик Отабекнинг бўзахоналардан ўлардек маст ҳолатда қайтиши учун ҳам тамал тоши шу ерда қўйилади. Аммо роман сўнггида ҳар икки қаҳрамон бу ғайримашруъ йўлдан қайтадилар. Юсуфбек ҳожи айтмоқчи, «кофирларга қарши жангда», бир сафда туриб шаҳид бўладилар.

Хизматкор образи. М.Бахтин романдаги айни образ ҳақида шундай ёзади: «Х и з м а т к о р – соҳибнинг хусусий турмушидаги абадий «учинчи одам». Х и з м а т к о р – хусусий ҳаётнинг ҳақли равишдаги гувоҳи... Хизматкор – бу, адабиётни хусусий турмуш қалъасига тўсиқсиз олиб кирган нуқтаи назар тимсолидир».² Олимнинг роман тарихини ўрганиш асносида келган хулосасига кўра, Европа романидаги ушбу образнинг илдизлари Апулейнинг «Олтин эшак» асарига бориб тақалади. «Олтин эшак»дан реалистик романчиликка қадар босиб ўтган йўли давомида, хизматкор образи, турли шакл-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба*, 227-бет.

² Бахтин М. *Кўрсатилган китоб*, стр. 276.

мазмун ўзгаришларига учраган. Ҳар қандай ҳолатда роман жанри такомил учун муҳим аҳамият касб этган. Қодирийдаги хизматкор образи ҳам роман дунёсида шунга яқин ва-зифани ўтайди. Аммо бу билан Қодирий романидаги хизматкор образи Европа романи таъсирида майдонга келди, деган фикрдан йироқмиз. Биздаги хизматкор образи ҳам генезис, ҳам шакл-мазмун жиҳатидан ўзига хос. Қолаверса, Европа романидаги хизматкорларнинг аксарияти алдамчи, мунофиқ, танбал ва ҳасадчи бўладилар. Кўп ўринларда хўжаларини чув тушириб, янада бадавлатроқ, лақмароқ хўжайин топишга уринадиларки, ўзбек романи, хусусан, «Ўткан кунлар»даги хизматкор образида бу жиҳатлар кузатилмайди.

«Ўткан кунлар» романида иккита хизматкор образига етарли даражада ўрин берилган.¹ Улардан бири Ҳасанали, иккинчиси Тўйбека бўлиб, романдаги етакчи сюжет линияси, айниқса, ошиқ-маъшуқа образлари талқинида муҳим рол ўйнайдилар.

Қодирий тавсифича, Ҳасанали хизматкордан кўра Отабеклар хонадонининг тенг ҳуқули аъзосига кўпроқ ўхшайди. У иймон-эътиқодли, зукко, тадбиркор, оқкўнгил бир одам сифатида гавдаланади. Асарнинг бир неча ўрнида ўз хўжаси Отабекка бўлган чуқур садоқатини намоён этади. Баъзи ўринларда бир руҳшунос, баъзан эса қаҳрамонинг маънавий отаси бўлиб кўринади. Шу боис ҳам Ҳасанали Юсуфбек ҳожи ва унинг оиласига хос ички сирларнинг том маънодаги маҳраמידир.

Отабек ҳаётидаги ишқ саргузаштлари, асосан, Ҳасанали нигоҳи билан кузатилади. Ўша ариқ бйидаги учрашувдан кейин ҳам ошиқ, ҳам маъшуқа руҳиятида кескин ўзгариш содир бўлади (иккаласи параллел равишда алаҳлаб чиқади). Кумушда юз берган бундай ҳолат қутидорнинг онаси Ойша

¹ Тўғри, романда яна бир хизматкор – Юсуфбек ҳожи оиласининг хизматкори Ойбодоқ ҳам бор. Аммо муаллиф унга Ҳасанали ёки Тўйбека сингари махсус вазифа «юкламаган»га ўхшайди. Қолаверса, ундаги кўп жиҳатларни Тўйбека образи акс эттиргани боис Ойбодоқ образига алоҳида тўхталишни лозим топмадик (– У.Ж.).

буви тилидан айтилса, Отабекни Ҳасаналининг ўзи кузатади ва натижада «бек ошиқ» деган хулосага келади. Кумушнинг ботин сирларини айтадиган одами йўқ. Бўлган тақдирда ҳам бир Шарқ қизи сифатида ҳиссиётини ошкор қилишга уялади. Яккаш «сирли ариқ бўйи» билан сирлашади. Отабек ҳам, токи Ҳасанали айёрона тадбир қўлламагунча, ўз сирини ошкор қилмас эди. Ўз хўжасини болалигидан яхши биладиган Ҳасанали барча сирларни сезибгина қолмайди, балки ошиқ-маъшуқанинг қовушишига асосий сабабчи ҳам бўлади. Ҳасаналининг шунча хизматлари эвазига хўжасидан кутадиган биргина мукофоти: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима Қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали отам ҳам бор эди деб ёд-ласа, менга шуниси кифоя»¹, деган самимий сўзларда ифода этилади. Ҳасаналидаги бундай камтарона илинжни бошқа миллат кишилари тушунмасликлари, шу сабаб ундаги садоқатни тўғри баҳоламасликлари мумкин. Аммо ислом ақида-сига кўра қаралса, бу мукофотнинг дунёдаги барча бойликлардан ҳам қимматлироқ, улуғроқ экани ойдинлашади.

Романдаги Тўйбека образи ҳам ўзига хос. Бир оз тўпори-роқ, содда-баёвроқ бўлиб кўринадиган бу аёлда биз юқорида кўриб ўтган Қовоқ девонага хос фазилатлар ҳам йўқ эмас. Худди Қовоқ девона Содиқни бир кўришда танигани сингари, Тўйбека ҳам Отабек (ошиқ)ни илк учрашувдаёқ «таниб олади». Чунки бу оилада фақат угина, хизматкор сифатида номаҳрамдан қочмас, ташқари ҳовли сирларини билишга маҳрам (Қодирийга у айнан шунинг учун керак) эди. Хуллас, у меҳмонлар орасида ажралиб турган Отабек ҳақида дарҳол Кумушга хабар беради:

«– ...Нах бизга куяв бўладирган йигит экан,- деди ва Кумушка қараб кулиб қўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам кулимсираб қизиға қаради...». Кейинроқ, меҳмонларни кузатиб, ичкарига кирган кутидор ҳам бу гапдан воқиф бўлади:

«– Тентагингнинг ақли бало, – (дейди у эркалаш оҳангида), – кройи куявинг шундоғ бўлса...»²

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 8-9-бет.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 37-38-бет.*

Шу тариқа Тўйбека романдаги ўзига юкланган асосий вазифасини бажаради.

Кундаш образи. Романдаги оқ ва қизил гул ўртасида қоратиканак бўлиб ўсиб чиққан, маъшуқа жонига қасд қилган, ошиқ ҳаётини фожиага айлантирган Зайнаб образига нисбатан, ўқувчи ва мунаққидлар томонидан, ўта кескин муносабатлар билдирилади. Кўпинча у салбий образ сифатида баҳоланади. Ошиқ-маъшуқа ўртасидаги рақиб ўлароқ талқин этилади. Аммо бизнингча, унинг романдаги рақиб образига мутлақо алоқаси йўқ. Шунинг учун ҳам Зайнаб образига бир оз холисроқ қараш, кенг планда ёндашиш зарур, деб ўйлаймиз.

Кундаш тушунчаси ўзбек халқи маиший турмушида минг йиллардан бери мавжуд бўлса-да, уни роман образи сифатида талқин этиш Қодирийнинг чекига тушди. Қодирийгача халқ лирик қўшиқчилиги ва баъзи бошқа асарларда эпизодик акс эттирилган кундаш қиёфаси ўқувчига бир лип этиб ўчган шам сингари лаҳзалик ассоциатив тасаввур берадиган тарзда ишланган, холос. Айни сабабдан Қодирийга бу образни ишлаш бир қадар қийинчилик туғдирган бўлса, эҳтимол. Негаки, биринчидан, на шарқ классик адабиёти, на Европа анъанавий романчилигида бу образни (ошиқ-маъшуқа-рақиб сингари) эпик планда ишлаш анъанаси бор эди. Айнан Қодирий уни катта эпик асар таркибига рисоладагидек қиёфада олиб кириши, романнинг улкан бадиий концепциясига (умуминсоний, миллий, маиший муаммоларнинг уйғун тасвирига) сингдириб юбориши лозим эди. Иккинчидан, романнинг илк ўқувчилари (XX аср бошларидаги Туркистон халқи) кундаш нима эканини жуда яхши билишлари, унга хос ҳар бир детални теран англаганлари боис, бу образ нисбатан мукамал ишланиши, реал воқелик (прототип)ка монанд келиши талаб қилинарди. Биринчи ўзбек романидаги кундаш образи ҳам роман дунёси, ҳам ўқувчилар оmmasи (рецепция жараёни) учун мана шундай танг ва мураккаб вазиятда ишлаб чиқилди.

Қодирий бу образни том маънода салбий қиёфада талқин қила олмасди. Ёзувчи гувоҳ бўлган реал воқелик, реал про-

тотиплар бундай ёндашувни инкор этарди. Қолаверса, Қодирийгача талқин этилган кундаш образларида, асосан, катта кундаш золим ва агрессив қилиб кўрсатилар, кичик хотин суюкли ва жабрдийда мақомида эди. Алқисса, «Ўткан кунлар»даги Зайнаб образи воқеликдаги мана шундай реал талаблар остида, муайян анъаналарни бузиш асносида дунёга келган.

Бу каби мураккабликларни эътиборга олган Қодирий, биринчи навбатда, кундаш образини индивидуаллаштиришга уринади. Зайнаб образига бошқа образларга нисбатан кўпроқ, мукамалроқ психологик тасвир ва тавсиф беради. Бу образ қиёфаси янада мукамалроқ, ишончлироқ чиқиши учун, унга параллел равишда, контраст образ – Хушрўйни киритади. Бунини асослаш учун романга «Хушрўйбиби ва Зайнаб» деган махсус фасл ҳам қўшади. Ушбу фаслда тасвирланишича, атрофдагилар Хушрўйни «шаддод», Зайнабни эса «писмиқ» деб атайдилар. Хушрўй ўз истагини рўй-рост айтадиган, бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмайдиган бетгачопар, шаллақи бир қиз. Зайнаб эса: «биррав билан бетма-бет келиб сўзлашқанда ҳам кўзини ҳаминиша бир нуқтадан узмас эди».¹ Шунга кўра уни, ҳеч иккиланмасдан андишали, ҳаёли қиз эди, дейиш мумкин. Хушрўй ўз ҳаққини таниши, керак бўлса, ортиғи билан талаб этиши, бировларга зулм қилиб (кундашига қилган зулмларини эсланг!) бўлса-да, ўз мақсадига эришиши билан аксарият Шарқ қизларидан кескин ажралиб туради. Воқеликда, истисно тарзида бундай қизлар борлигини ёдга тутганимизда ҳам, Хушрўйдаги бу феъл-атвор Европа қизларига ўхшаброқ кетади.

Турмуш қуриш борасида ҳам бу икки қизнинг муносабати икки хил. Хушрўй ўзи танлаган бир оилалик йигитга турмушга чиқади. Унинг аввалги аёлига ҳаддан ортиқ зулм қилиб, эрни ўзиники қилиб олади. Бу ҳам етмагандек, шаллақилиги оқибатида, эрини чизган чизиғидан чиқмайдиган қулга айлантиради. Энг ёмони, ўзи қиладиган ҳамма ишларни тўғри деб билади ва бундан сира ҳам пушаймонлик сезмайди. Зай-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 425-бет.*

наб эса бутун ихтиёрини ота-онасига топшириб қўйган. Улар маъқул топган йигитга қулоқ қоқмай рози бўлади. Эрникида эса қайнонанинг отган ўқига айланади. Гарчи Отабекнинг биринчи оиласи борлигини, у ўша аёлни чин дилдан севишини билса ҳам, Зайнаб бунга норозилик билдирмайди. Қайнонаси Ўзбек ойимнинг юпанч сўзларига ишониб сабр қилиб юраверади. Отабек уни хотин ўрнида кўрмайди, ҳатто «мизожим заиф» деб алдашгача боради. Севмаган, эркаламаган тақдирда ҳам, эркалдаги жинсий камчилик ҳар қандай аёл томонидан ўта ёмон қабул қилиниши ҳаёт воқелигида ҳам, фан томонидан ҳам исботланган. Аммо Зайнаб бундай кўргуликка ҳам сабр қилади: «Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман,-деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. – Менга мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!.. – деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг қучоғига ўзини ташлади... Бечора Зайнаб жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди».¹ Мана шу тасвирда Қодирий Зайнаб образининг асл моҳиятини жо этган десак, янглишмаймиз.

Зотан, Зайнабнинг барча кўргуликларга харсанг тош мисол сабр қилиши, бир инсон, аёл учун керак бўладиган барча дунё неъматларидан воз кечиши фақат бир нарса – илинжтамасиз, покиза бир ишқ учун эдики, шунга кўра биз унга бахтсиз ошиқ дея таъриф берсак, холислик йўлидан борган бўламиз.

Романда фожиавий вазиятлар кўп, аммо «Ўткан кунлар»даги бундай вазиятларнинг кульминацион нуқтаси Зайнаб образи билан боғлиқ. Бу жиҳатдан ҳатто Кумушнинг ўлими ҳам иккинчи планга тушади. Нега? Чунки Кумуш, ҳатто ўлаётган вазиятда ҳам, Зайнабнинг вазиятида эмас эди. Бунгача ҳам ҳар диом (туғилган оиласида ҳам, эрнинг рўғорида ҳам) қадрланиб келган. Эри томонидан идеал даражада севилган. Зайнабчи? Зайнаб бир умр таъна-дашном остида яшаган. Итоатгўйлиги, андишаси сабаб ҳар доим хўрлаб келинган. Ҳатто туққан онаси ҳам уни «минғаймас, писмиқ ўлгур», дея қарғайди. Кумуш Тошкентга келгандан сўнг эрининг оиласи-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 370-бет.*

даги ягона таянчи Ўзбек ойим ҳам бошқа томонга оғиб кетади. Аммо Зайнаб буларнинг барчасига сабр қилиши мукин эди. Фақат бир нарса – севган кишисидан ажралиш унинг сабр косасига сиғмайди. Илло, тақдир кўнглига солган ишқ унинг дунёдаги ягона илинжи эди. Зайнаб буни опаси билан бўлган суҳбатда теран ҳис қилади:

«– Сен тинчитмасанг,-деди Хушрўй,-бошқалар сени тинчитар...

– У нима деганингиз?

– Яъни роҳатини бузаверсанг, эринг сени кўяр?..

...Зайнабнинг туси шу чоқғача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди...»¹
(таъкид бизники – У.Ж.)

Зайнабнинг Кумушни заҳарлагандаги ҳолати – заҳарланган (Кумуш) учун эмас (илло, трагизм назариясига кўра ўлиш қутилиш, муаммолар ечими демақдир), заҳарлаган (Зайнаб) учун, трагик кульминация эди. Зотан, ҳар томонлама яккаланиб, ечимсиз вазиятда қолган Зайнаб учун бундай ғайришуурий ҳаракат ечим бўлолмас, аксинча, уни олий мақсади бўлган ёрдан абадий жудо қилар эди. Бунинг даҳшатини ногаҳон англаган Зайнаб ечимсиз вазият қаршисида ожиз қолади, телбага айланади ва трагик қаҳрамон қисматига абадий маҳкум бўлади.

«– Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

– Кет мундан!

– Мен Кумуш! – деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди...»²

Зайнабнинг фожиавий образлиги шундаки, у покиза бир муҳаббат учун сўнгсиз азобга дучор бўлди. Умрининг сўнгигача ечимсиз вазиятда яшашга маҳкум этилди. Шунинг учун ҳам, биз Зайнабга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўла олмаймиз, унга ачинамиз, холос.

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 436-бет.

² Қодирий А. Кўрсатилган манба, 451-452-бет.

Хуллас, «Ўткан кунлар» романи бадиияти, таъсир доираси, ижтимоий-маънавий салмоғини биз тўхталган ва баъзи тўхтлишга имконимиз бўлмаган образлар уйғунлиги, уларнинг роман дунёсидаги системали ҳаракати белгилайди.

5. Романда портрет ва характер

«Ўткан кунлар»да муаллиф маҳорат билан чизган портретларнинг роман бадиий концепциясини англатишдаги аҳамияти катта. Улар нафақат қаҳрамонлар қиёфасини кўрсатиш, муайян тасаввур беришда, балки асар архитектуроникаси, умумий қурилиши (композицияси)¹, шунингдек, характерлар моҳиятини тушунишда ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Муаллиф персонажлар портретини чизишда, асосан, контраст усулини қўллайди. Бунда инсон характери ташқи қиёфада акс этади, деган анъанавий, аммо ва синалган хулосага таянади. Шу боис, асардаги ижобий образларнинг барчасига гўзал чизгилар берилган. Салбий қаҳрамонлар эса хунук сифатлар билан тасвирланади. Масалан, бош қаҳрамон Отабек портрети: «Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит»², дея тасвир этилади. Ушбу парчадан биз қаҳрамон характерига хос баъзи қирраларни ҳам билиб оламиз. Шу билан бирга, кўз олдимизга улуғвор бир қиёфа мухрланиб қолади. Асардаги рақиб – Ҳомид қиёфаси эса: «...узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди», тарзида берилади.

Шунингдек, романда Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор, Ҳасанали, уста Алим, Кумуш, Офтоб ойим, Ўзбек ойим, Зайнаб, Саодат, Содик, Жаннат сингари персонажларнинг портретлари мукамал даражада чизилади. Бу ва бошқа образлар ҳам романнинг бирор ўрнида муаллиф концепция-

¹ «Ўткан кунлар»нинг композицион хусусиятлари махсус тадқиқотни талаб этади. Шунинг эътиборга олиб, бу масала таҳлилини кейинги тадқиқотларимизга қолдирамиз (– У. Ж.).

² Қодирий А. Кўрсатилган манба, 6-бет.

сига зид йўлдан бормайдилар. Яъни ўз қиёфаларига содиқ қоладилар.

Романдаги қалб ва қиёфа уйғунлиги фақат қаҳрамонлар портретининг турғун тасвирида эмас, бошқа жиҳатлардан ҳам бадиий асосланади.

Буларнинг биринчиси портрет ва ҳаракат мутаносиблиги бўлиб, қаҳрамоннинг роман дунёсидаги жисмоний, фикрий, руҳий-маънавий ҳаракатларида намоён бўлади. Бу жиҳат портрет моҳиятини асослаши билан бир қаторда, ўша қаҳрамон характерини ёритишда ҳам ёрдам беради. Масалан, бош қаҳрамон Отабек, ўз табиатига кўра, кўнгил сирларини (ишқ домига тушганини) бировга ошкор қилишдан тийилади. Аммо унинг ботинида кечаётган туғёнлар ошиқ ихтиёрисиз (туш, алаҳсираш ва бошқа ҳолатлар тарзида) ўзини-ўзи фош этади. Ёки Кумуш ўзидаги юксак тарбия, ақл-заковат туфайли кундаши Зайнаб билан мураса-ю мадора қилиш лозимлигини, Отабек ёлғиз ўзини севишини яхши билади. Аммо кундаш можаролари рўй берган асосий ўринларда биз уни шу можаронинг ташаббускори сифатида кўрамиз. Аммо қизиғи шундаки, бу жиҳатлар унинг Қодирий муҳаббат билан чизган гўзал қиёфасини безаса безайдики, хиралаштирмайди. Юсуфбек ҳожи табиатан камгап, салобатли, босиқ одам. Шу боис оила аъзолари ҳам, ўз фикрларини унга тўғридан-тўғри айтишга ҳайиқадилар. Аммо Кумушнинг Тошкентга келиши масаласида биз уни тамомила бошқа – бир қадар айёр, жиндек сергап одам қиёфасида кўрамиз.

Портрет ва характер уйғунлигига хос иккинчи жиҳат қаҳрамонлар аро мулоқотларда, психологик мубоҳасалар жараёнида кўзга ташланади. Бу жараён ромanning илк фаслларидаёқ, ошиқ ва рақиб мулоқоти тарзида, ишга тушади. Дейлик, оила масаласида баҳс кетган ўша карвонсаройдаги мулоқотда ошиқ-рақиб қиёфаси, характериға хос кўп жиҳатлар очиқ мулоқот, фикр ҳаракати ва психологик ҳолат уйғунлигида берилади.

«– Хотинға мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унча кераги йўқ, – деди Ҳомид эътироз қилиб, – хотинларға «эр» деган

исмининг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат қулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истеҳзоли табассум орасида Ҳомидга кўз қирини ташлади»¹ (таъкид бизники – У.Ж.).

Романдаги бу жиҳат, айниқса, «Зимнан адоват» фаслида универсал шаклда берилган. Бундаги ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракат нафақат икки кундаш томон вакилларининг зиддиятли муносабатларини, балки шу даврада ўтирган барча персонажлар ички ва ташқи қиёфаси, феъл-атворининг очилишида ҳам муҳим рол ўйнаган. Ушбу мулоқот жараёнида психологик ҳолатлар ҳаракати бир дақиқа бўлсин бўшашмайди. Бошдан-охир таранг ҳолатда тутиб турилади. Масалан, Марғилондан келган қудалар ҳурматига қўй сўйиш саҳнасини олайлик:

«– Қассоб келганмикин?

– Боя келган эди. Ойимлардан фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб берар эдим.

Ўзбек ойим қудачасига қаради:

– Фотиҳа берасизми, қуда!

Офтоб ойим Моҳира ойимга қаради.

– Фотиҳа берингиз, ойи!

– Қўй сизга аталган, – деди Моҳира ойим. – Фотиҳани бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўп берганмиз...»²

Юзаки қараган ёки миллатнинг ички дунёсидан хабарсиз одам бу мулоқотда ғайриоддий ҳеч нарса сезмаслиги, уни уч аёл ўртасидаги оддий мулоқот, мулозамат деб тушуниши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, бу оддий бир мулоқотга ўхшайди. Яъни бор-йўғи Марғилондан келган меҳмонлар шарафига қўй сўйилмоқчи. Урф-одатга кўра, кимдир фотиҳа бериши лозим. Ўзбек ойим замонасининг олий табақа аёли сифатида бундай расм-русмларга қатъий амал қилади (бу жиҳат унинг меҳмон аёлларни маълум қоида асосида ўтқазishiда ҳам кў-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 11-бет.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 378-бет.*

ринади). У аёллар салтанатининг ёзилмаган қонунларига кўра иш тутади. Меҳмонлар ичидан энг азизи ва ёши улуғини танлаб, (арзимаган бўлиб кўринадиган, аммо) шарафли бир ишни таклиф этади. Офтоб Ойим ҳам бу вазиятда фотиҳа бериш унинг ҳаққи эканини яхши билади. Аммо шунда ҳам рақиб томон етакчиси (онаси)га илтифот кўрсатади. Бундан мурод эса муроса-мадора. Қизи Кумушнинг манфаати. Моҳира ойим эса Офтоб ойимнинг илтифотига ундан ҳам ортиқроқ илтифот билан жавоб бераётганга ўхшаб кўринса ҳам, бу кутилмаган «келгинди» меҳмонларни зимдан узиб олади. «... биз бўлсақ фотиҳани кўп берганмиз...» дейиши билан ўзидаги ҳақдорлик ҳисси, кибр ва адоватни ошкор этади.

Мулоқот жараёнидаги бундай орифона тажохул ҳолати айниқса Ҳасанали ва Отабек муносабатларида мукамал шаклда кўринган. Романнинг «Марғилон ҳавоси ёқмади» деб номланган фаслида Ҳасанали, бир тажрибали инсон, хайрихоҳ бир ота сифатида Отабекни (ўз хўжасини!) синовдан ўтказади. Унинг ошиқлиги хусусида келган тахминларини тасдиқлаб олмоқчи бўлади. Унга томон «Марғилондан тез жўнамасақ мен ҳам ишдан чиқадиранг ўхшайман» тарзидаги сўзлар билан психологик ҳужум уюштиради. Натижа ўлароқ, Отабекни бу психологик мулоқотда бурчакка сиқишга эришади.

«Отабек қип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қараган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тараҳхум туси кириб, кексаларга махсус оҳангдор товуш билан бекнинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

– Айби йўқ, ўғлим, – деди, – муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладирган юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқади. Бинобарин куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш, кўб ўйламаслиқ керакдир».¹

Ҳатто Ҳомиднинг югурдаги, садоқатли бир ити бўлган Содиқ ҳам кўп ўринларда ўзининг ақлли ҳаракатлари, закийлиги билан ўқувчини ҳайратга солади. Кумуш висоли

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 30-31-бет.

йўлида қилган кўп манфурликлари амалга ошмаган Ҳомид Отабекнинг жонига қасд қилишни кўнглига тугади. Аммо бу ёвуз ниятини, ҳатто энг яқин маслақдоши бўлган, Содиққа айтишга ҳам қўрқади. Мана шу жойда Содиқ ўзидаги «ноёб фазилат»ни юзага чиқаради:

«– Башарти сизга буюрадиган хизматим бу кунгача қилган ишларингиздан тамоман бошқа ва оғир бўлса-чи, – деди. Содиқ Ҳомиднинг мақсадига тушунгандек бўлди ва ўйлаб турмай:

– Одам ўлдиришми? – деб сўради. Ҳомид Содиққа ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси қараб турди, сўнгра теврагига аланглаб олғач, ҳазил тариқасида:

– Башарти, одам ўлдириш бўлса-чи? – деб сўради».

– Бу кунгача иккитасини жойлаштирдим, учинчисига ўтсанима қилади? – деди Содиқ ва мағрур кулиб қўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек нафас олди».¹

Шу ўринда романдаги портрет ва характерлар билан уйғун акс этиши лозим бўлган яна бир масала – қаҳрамонлар исми хусусида ҳам сўз юритиш зарурати бор. Чунки Европа, айниқса рус романчилиги анъанасига кўра, қаҳрамоннинг исми унинг қиёфаси, характери ва ҳаракатлари билан уйғун бўлиши керак (бундай талаб шарқ дostonчилигида ҳам мавжуд). Гарчи, Қодирий ўз романини «ғарб романчилиги асосида»² ёзганини айтган бўлса-да, юқорида ўрганилган бошқа масалаларда бўлгани каби, исмлар масаласида ҳам ўша анъаналарга зид йўлдан боради. Албатта, бу Қодирий ўз қаҳрамонларига исм беришда уларнинг қиёфа ва характерларини эътиборга олмаган, дегани эмас. Дейлик, романдаги Отабек – юрт эгасини, Юсуфбек эса – иймони мукамал гўзал инсонни, Кумуш – покизалик ва нафосатни, Алим – билимдон, олимни билдиради. Муаллиф бу образларни номлашда том маънода идеаллаштириш йўлидан борган. Аммо романдаги шарқ-ислом руҳида фикрлайдиган ўқувчида бир оз иштибоҳ туғди-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба*, 216-217-бет.

² Қаранг: Ҳабибулла Қодирий «*Ўткан кунлар*» ҳақида // Қодирий А. *Кўрсатилган манба*, 456-бет.

радиган, айти пайтда, Европа романи анъаналарига зид бўлган жиҳат салбий қаҳрамонлар исми борасида юзага чиқади. Масалан, асардаги энг ёвуз одамнинг исми Ҳомид бўлиб, бу исм шарқ-ислом дунёсида Оллоҳга ҳамд айтувчи, деган маънони билдиради. Содиқ ҳақ йўлига содиқликни билдириши баробарида, тўрт улуғ саҳобадан бири Абу Бакр (р.а.)нинг Муҳаммад алайҳиссалом томонларидан эътироф қилинган сифатларини англатади. Зайнаб исми эса пайғамбаримиз (с.а.в.) завжаларининг исмлари эди. Романда кўп манфур ишларни бажарадиган, шайтанат салтанатининг кўзи ва қулоғи бўлган Жаннат исмини эса изоҳлашга ҳам ҳожат йўқ.

Ҳўш, роман персонажлари билан боғлиқ бу муаммони қандай талқин этиш лозим? Исmlарга оид бу муаммо бизнинг сюжет, образлар системаси борасида илгари сурган қарашларимизга зид келмайдими? Ўз романига том маънода шарқона, миллий этикани сингдиришга эришган муаллиф айнан исmlар борасида хатога йўл қўйдими ёки у ҳам Фитрат, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингари ҳамкасblаридек даҳриёна муҳит, худосизлар сиёсати таъсирига тушганмиди?

Бизнингча, бу ерда масалани бу қадар чуқурлаштириш, йўқ жойдан муаммо қидириш, тирноқ остидан кир қидиришга ҳожат ҳам, имконият ҳам йўқ. Қодирий бу исmlарни онгли равишда танлаган. Салбий қаҳрамонларини номлаш асносида ўзига қадар роман тажрибасида кўрилмаган янги бир усулни, киновий ономастика усулини ишлаб чиққан. Шу усул воқитасида романда тасвир этилган тарихий замон, қолаверса, ўз даврида одамлар ботинида рўй бераётган руҳий-маънавий хаосни кўрсатишга уринган. Муаллиф бу билан инсоннинг зоҳири билан ички қиёфаси мос бўлган замонлар энди қайтмаслиги, иймон куфр билан, ростгўйлик ёлғон билан, адолат зулм билан қоришиб кетганлиги ҳақидаги фожиавий хулосни илгари сурган. Яъни Қодирий бу билан Ҳомид жамият ичра ҳомид бўлиб кўринаверса ҳам, аслида унинг ботинида шайтон уя қурган, Содиқ Оллоҳ ва Унинг амрларига эмас, шайтанат дунёсига садоқат билан яшайди, жаннатлар эса жаҳаннам вакиллари қилган ишларни қиладилар, демоқ-

чи бўлади. Қодирий Зайнаб образини антипатия билан тасвирламаган бўлса ҳам, унинг зидди бўлган Хушрўйни нафрат ва надомат билан тасвирлайди. Хушрўй ҳеч жиҳатдан бу исмга лойиқ эмас. Аксинча, унинг ичи ҳам, таши ҳам ўта хунук. Бу жиҳат Ўзбек ойим исмида ҳам кўринади. Биз бу образдан қанчалар фазилат қидирмайлик, унинг ўзбек аёлининг тимсоли дея олмаймиз. Шу маънода, «Ўткан кунлардаги» бундай исмлар, уни кўтариб юрган образлар ботину зоҳир (исм ва қиёфа) томонлама ўта мураккаб қилиб ишланганки, бу «Ўткан кунлар»нинг ўзига хослигини, бадий жиҳатдан пишиқ ва мураккаб бўлишини таъминлаган.

Умунан, романдаги портрет ва характер қаҳрамонлар фаолияти, улар ўртасидаги психологик мулоқотлар, фикр ҳаракати ва исмлар билан уйғунлашиб кетганки, бу роман бадийятини янада ошиши, умрбоқийлик касб этишига хизмат қилган.

6. Романнинг хронотоп тизими

«Ўткан кунлар»даги энг муҳим ва роман дунёси учун янгилик бўлган жиҳатлардан яна бири романнинг хронотоп тизимидир. Биз ҳар қандай адабий жанр фазилатини, сюжети ва образлари моҳиятини бу назарий тушунчасиз тўла англай олмаймиз. Хронотоп сўзма-сўз таржимада макон-замон, деган маънони билдиради. Бадий асар дунёсида воқеликнинг макон-замон нуқтаи назаридан уйғун кечишини таъминлайди. Аммо у шунчаки техник макон-замон эмас. У ёзувчи томонидан жонлантирилган, асарнинг барча компонентлари билан уйғун ҳаракатга йўналтирилган муҳим, қолипловчи бадий феномендир. Ҳар қандай мукамаллик даъво қиладиган асарда ҳам хронотоп тизими ноқис бўлса, бунини ўқувчи ҳис этади. Мукамал асар сифатида қабул қила олмайди. Қодирий романида эса мана шу тизим мукамал, аини пайтда, ўзига хос тарзда шакллантирилган.

Ўн уч йил ичида Туркистоннинг Тошкент ва Марғилон деб аталган икки йирик шаҳрида кечадиган «Ўткан кунлар» воқеалари кўплаб хронотоп шакллари ўз ичига олади. Аммо

биз, бу ўринда, ушбу романга оид энг муҳим хронотоп шакл-ларигагина тўхталамиз.

Муаллифнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг эслашича, бу романнинг ёзилишига Тошкентда бола-чақаси бўлиб, Андижондан ҳам уйланган бир чол, шаҳардан меҳмон бўлиб келган бувасининг дўсти, туртки бўлган экан. «Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган ипнинг учини топиб, «Ўткан кунлар» романининг шаклини чизиб бергандай бўлди», деган экан бу ҳақда Қодирий. Бу далилни эътиборга оладиган бўлсак, воқеа ва образларни ҳаёлида пишитиб, ёзиш кайфиятида юрган муаллифга фақат роман воқеалари кечадиган улкан хронотоп майдони етишмай тургани маълум бўлади. Ҳалиги меҳмон ҳаёти ҳақида эшитгач эса, воқеалар Тошкент ва Марғилон шаҳарларида кечишини мўлжаллаган, сўнгра шу мақсад йўлида материаллар йиғишга киришган. Натижа ўлароқ, асар қаҳрамонлари ҳаракатланадиган турли хронотоп шакллари майдонга келган.

Шу нуқтаи назардан қараганда, романдаги муҳим боғловчи хронотоп **йўл хронотопи**, дейишга ҳақлимиз. Роман жанридаги бу хронотоп шакли ҳақида М.Бахтин шундай ёзади: «Айнан йўлда («катта йўлда»), ягона макон-замон нуқтасида, турли-туман одамларнинг – барча табақа, даража, эътиқод, миллат, ёш вакилларининг – макон-замон линиялари туташади. Бунда ижтимоий иерархия нормалари, манзил-макон кўламига кўра тамомила узоқ бўлган кишилар ҳам тасодифан учрашиши мумкин. Бунда ҳар қандай зиддиятлар чиқиши, турли тақдирларнинг чатишиб кетиши юз беради... Бу тугунлар боғланадиган ва ҳодисалар рўй берадиган нуқта. Бунда замон гўё маконга қуйилади ва унда йўл-ўзан ҳосил қилиб, оқа бошлайди. Йўлнинг бу қадар бой, «ҳаёт йўли», «янги йўлга кириш», «тарихий йўл» тарзида, метафориклаштирилиши ҳам шундан...»¹

«Ўткан кунлар» романида ҳам қаҳрамонлар тақдир йўлини туташтирувчи восита бўлиб, шу «катта йўл» – Тошкент-Марғилон йўли хизмат қилади. Отабек тақдир тақазоси би-

¹ Бахтин М. Кўрсатилган китоб, стр. 392.

лан (савдогарлик унинг тақдир битган юмуши эди) Марғилонга келиб қолади. Шу жойда ёрни, рақиб ва дўстларини топади. Бахтин айтганидек, унинг йўли турли одамларнинг ҳаёт йўллари билан туташади. Аммо, Европа анъанавий романларидан фарқли равишда, «Ўткан кунлар» воқеалари айнан йўлда содир бўлмайди. Бунда йўл, макон-замон маромини тутиб турадиган, абстракт умумлаштирувчи восита вазифасини бажаради, холос. Баъзи истисно ҳолатларни айтмаганда, романда йўлда кечадиган воқеалар тасвири йўқ ҳисоби. Бу йўлда қаҳрамонлар учрашмайди, топмайди ёки йўқотмайди. Бу йўл уларни муайян мақсад, макон-замон сари элтувчи магистрал вазифасинигина бажаради.

Шаҳар хронотопи. Романдаги шаҳар хронотопи ҳам, худди йўл хронотопи сингари, абстракт моҳият касб этади. Романда Марғилон шаҳрига оид махсус тасвири деярли учратмаймиз. Тошкент эса Ҳасаналининг «нажот истаб» келиши муносабати билан, асосан, уруш даҳшатини кўрсатиш (Камалон, Самарқанд дарвозалари, чақар, кўкча ариқларининг умумий стратегик тасвири тарзида), Ҳасанали ва Юсуфбек ҳожини учраштириш мақсадидагина мухтасар тасвирлаб ўтилади. Аммо буни ҳам том маънода шаҳар тасвири деб бўлмайди. Воқеан, асар қаҳрамонлари Тошкентдан Марғилонга, Марғилондан Тошкентга қараб, маълум мақсадлар билан йўлга чиқадилар, ортга қайтадилар. Сюжетда қаҳрамонларнинг у ёки бу маконга даҳлдор эканлари айтилади, ҳатто бу уларнинг ҳаракатлари, мақсад-муддаолари, инсоний табиатларида ҳам акс этади. Аммо, шунга қарамасдан, биз бирор эпизоднинг конкрет Тошкент ёки Марғилон шаҳарлари сатҳи бўйлаб кечганини, қаҳрамонлар эса шу катта макон ичра унга мос замон оқими бўйлаб ҳаракатланганларини кўрмаймиз. Аксинча, роман сюжети, қаҳрамонлари тақдири билан боғлиқ барча ҳодислар ўзининг хусусий замонига эга махсус маконларда кечадикки, бу романнинг соф миллийлигини урғулаши билан бирга, унинг жаҳон романи хронотоп тизимига олиб кирган янгилигини ҳам кўрсатади. Айни пайтда, бу икки шаҳар хронотопида бегона бир шаҳарда ўз рақиблари-

ни мағлуб этиб, ёрни олиб келган «Алпомиш» эпоси хронотопи (Қўнғирот-Қалмиқ)нинг ҳам ғира-шира излари сезилиб туради.

Карвонсарой хронотопи. Романдаги бу хронотоп, том маънода, умумфалсафий моҳият касб этади. Метафориклаштирилган карвонсарой шарқ-ўзбек адабиётида бир қўниб ўтиладиган дунёни англатади. Турди Фароғий сўзлари билан айтганда, бу дунё одамзод тин олиб, хотиржаамлик топадган манзил эмас («Жойи осойиш эмас, ҳеч кима бу кўҳна равоқ»). Бу карвонсаройга ҳар ким келиб кетиши мумкин. Худи шу жиҳати билан карвонсарой хронотопи Европа романларидаги йўл хронотопидан кўра улканроқ доирани қамраб олади, теранроқ мазмунни ифодалайди. «Ўткан кунлар»да бегона бир макондан келиб тушган ошиқни, илк бор, карвонсаройда учратишимиз ҳам тасодиф эмас. Она қорнидан тушибоқ шайтонга рўпара бўладиган чақалоқ сингари бизнинг қаҳрамонимиз ҳам айнан карвонсаройда ўз рақибини учратади. У билан боғлиқ энг муҳим ҳолат (одам наслининг давомийлиги учун муҳим восита) ҳам шу маконда маълум бўлади («бек ошиқ») ва айни муаммонинг назарий жиҳатдан ечими топилади (Ҳасанали худди шу жойда бир қарорга келади ва шу тарика ошиқ-маъшуқа висолига чора топилади).

Романдаги энг муҳим воқеалар кечадиган, салмоқли битишувлар амалга ошадиган хронотоп **меҳмонхона хронотопидир**. Бу хронотоп шакли ўта фаол функция бажариши, соф миллий заминда қурилганлиги (яъни меҳмонхона-салон эмас, миллий, хонадон меҳмонхонаси бўлгани) билан, Қодирий ва унга яқин ёзувчилар асрлари негизида махсус ўрганилиши лозим. М.Бахтин Европа романчилигида ҳам бундай хронотоп бирлигини айтади: «Стендаль ва Бальзак романларида асар воқеалари бўйлаб ўтадиган тамомила янги локаллик – «меҳмонхона-салон» пайдо бўлди. Тўғри, улардан олдин ҳам, романда бу макон бор эди. Аммо фақат уларнинг романларидагина меҳмонхона турли макон-замон қаторлари кесишадиган жой сифатида тўла мазмун касб этди. Сюжет ва композиция нуқтаи назаридан бу ерда учршувлар рўй бе-

ради, фитналар, саргузаштлар тугуни ҳосил бўлади, ечимлар юзага келади ва, ниҳоят, роман учун ўта муҳим бўлган характерлар, «ғоялар», қаҳрамонона «эҳтирослар» очилади».¹ Аммо Қодирийдаги меҳмонхона хронотопи моҳият эътибори билан М.Бахтин таъриф берган (гстиница, умум меҳмонхонаси) хронотопдан фарқланиб туриши билан бирга, «Ўткан кунлар» меҳмонхона умумхронотопи таркибида бир нечта тармоқларга бўлинади.

Аввало, «Ўткан кунлар»даги бу хронотопда фақат эркаклар ҳаракат қилади. Бунда кечадиган ҳодисаларда аёл, хотин, қиз ҳақида сўз юритилиши, уларнинг тақдирларида кескин бурилиш ясайдиган масалалар ҳал этилиши мумкин. Аммо ушбу жараёнларда аёл зотининг бевосита иштирок этиши мумкин эмас. Ислоҳ этикаси нуқтаи назаридан бу хронотопга, ўзга жинс вақлларида, фақатгина хизматкор аёлгина мўралаши, кириб-чиқиши, гап пойлаши ва унда кечаётган воқеалардан «ичкари» – аёллар дунёсини воқиф этиши мумкин (Тўйбеканинг Отабек хусусида Офтоб ойим ва Кумушга берган маълумотларини эслаймиз). Бир сўз билан айтганда меҳмонхона, том маънода, эркаклар образи ҳаракатланган хронотоп майдонидир. Иккинчидан, «Ўткан кунлар»да келадиган ҳар бир меҳмонхонанинг ўз вазифаси бор. Бу вазифага кўра улар маиший, ижтимоий-сиёсий, диний-маърифий хронотоп майдонлари ўлароқ тармоқланади.

Масалан, романда бир неча бор келадиган Мирзакарим қутидор ва Зиё шоҳичи меҳмонхонаси, асосан, маиший масалалар ҳал этиладиган хронотоп вазифасини бажаради. Илк бор қутидор «киройи куёянинг шундоғ бўлса», деган хулосага ҳам шу жойда келади. Шу жойда Отабек ва Кумуш (ошиқ-маъшук) тақдири ҳал бўлади. Отабекнинг рақибларини енгиб, анчадан бери чигаллашиб келаётган муаммоларга ечим топгани ҳақидаги хабар ҳам қутидор меҳмонхонасига (уста Алим томонидан) етказилади. Шунга қарамасдан, бу хронотопни фақат маиший масалалар муҳокама қилинадиган жой десак, унинг қамров доирасига бир оз путур етказган бўламиз. Чун-

¹ Бахтин М. Қўрсатилган китоб, стр. 396.

ки бу ерда (Зиё шоҳичи меҳмонхонасида), гарчи ёзувчининг асосий мақсади Отабекдаги улуғворликни таъкидлаш бўлган эса-да, юксак миллий-ижтимоий масалалар ҳам ўртага ташланади. Энг муҳими, айнан шу хронотопда ошиқ билан рақиб бир-бирини мутлоқ таниб олади. Шу жойдан уларнинг йўллари кескин ажралади.

«Мусулмонқул истибдодига хотима» деб номланган фасл воқеалари Тошкентдаги сиёсий шахслардан бири Муҳаммад Ражаб қўрбоши меҳмонхонаси хронотопида тасвирланади. Муаллиф Қўқон хонлиги деб номланган салтанатнинг нуфузли вақллари шу хронотоп доирасига йиғади. Бунда миллат ҳаётидаги энг қора нуқта бўлган ички низо, ўзбек ва қипчоқ деб аталувчи, аслида бир миллат бўлган одамлар ўртасида бўлажак қирғин режаси пишитилади. Фожиавий бир дастур – фитна дастури тузиб чиқилади ва имзоланади.

Роман бадий концепцияси олий даражага кўтарилган нуқталаридан бири Юсуфбек ҳожи меҳмонхонаси хронотопидир. Муаллиф айнан шу хронотопни миллий, маиший ва бошқа турмуш икир-чикирларидан узила оладиган, диний-маърифий, инсон ҳаётининг моҳияти хусусида сўз юритишга лойиқ деб топади. Бошқа бирор хронотопда қаҳрамонлар бу қадар улкан, самовий, умумбашарий мавзу мушоҳадаси мақомига кўтарилмайдилар:

«– Эй ҳожи, – (дейди бу суҳбатда Юнус Охунд), – Жаноби пайғамбари Худо ҳадиси шарифларида айтадиларким, «Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳийм... «агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл»...

– Соддақта ё расулуллоҳ,-деди ҳожи ва ҳадисни такрорлади: – «Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата» – вой бўлсин биз бадбахтларнинг ҳолига, – деди...»¹ Айнан мана шу хронотопда муаллифнинг ҳам тарих, ҳам келажак учун муҳим маърифий, диний қарашларига доир кульминацион хулоса ўртага ташланган.

Романда меҳмонхона хронотопи билан параллел ҳара-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 382-383-бет.

катланадиган, баъзи ҳолларда унга ўз таъсирини ҳам ўткази оладиган яна бир хронотоп борки уни, Қодирийга кўра, **ичкари хронотопи** деб номлаш мумкин. Асардаги меҳмонхона хронотопига аёллар нақадар даҳлсиз бўлса, бу хронотоп учун эркаклар шу қадар бегона. Бунда ичкарининг соҳибалари аёллар яшайдилар, суҳбатлашадилар, меҳмонга борадилар, меҳмон кутадилар, урушадилар, ярашадилар, қулиб-йиғлайдилар. Аёллар салтанатидаги энг муҳим масалалардан тортиб, ғийбату фитналар, ҳасаду адоватларгача шу хронотопда содир бўлади. Асарда бунга мисоллар жуда кўп. Энг ёрқин мисоллар сифатида романнинг «Зимнан адоват», «Кундаш – кундашдир», «Эсини киргизди» фасллари кўрсатиш мумкин. Айни пайтда, мана шу хронотопда ошиқ-маъшуқа висоли амалга ошади, улар «кутилмаган бахт»га мушарраф бўладилар.

Чойхона хронотопи ҳам романда ўта муҳим ўрин тутати. Ўзининг қамров кўлами жиҳатидан бу хронотоп меҳмонхона хронотопидан қолишмайди. Муаллиф бу хронотоп зиммасига ҳам миллий турмушга оид салмоқли муаммоларни юклашга эришади. Отабекнинг дарди билан юрган Ҳасаналининг Зиё шоҳичи меҳмонхонаси томон солган йўли чойхона орқали ўтади ва у «тасодифан» баъзи номашруъ ишларга гувоҳ бўлади: «Дўконлар ёпиқ бўлса-да чойхоналар очик, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядилар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар...»¹ Чойхонада кечган иккинчи эпизодда ҳам хангоматалаблардан бири Қовоқ девонага бачча бўлиб беришни таклиф қилади.

«– Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаган... Чойингдан бер-чойингдан!

– Онангиз сизни нима учун туққан?

– Хонинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун; чойингдан бер-чи хўвари!»-деб жавоб беради унга де-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба, 45-бет.

вона¹. Жамиятдаги ахлоқий таназзулни муаллиф шу тарзда кўрсатади. Бу билан ижтимоий-сиёсий мағлубиятларнинг улкан сабабларидан бири маънавий емрилиш эканига урғу беради. Ҳақни таниган девоналар наздида бу оломон хон (ҳукмдор гуруҳлар)нинг қўйлари эканига ишора қилади.

Бундай миллий муаммоларнинг илдизи қаерда экани романдаги **қўрғон ва ўрда хронотопи**да ёритилади. Бу хронотопда Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек сингари сиёсий иерархия вақллари яшайдилар. Бунда адолатдан кўра зулм, тўғрилиқдан кўра мунофиқлик, ҳақиқатдан кўра фитна-фасод устунроқ. Бутун миллат ҳаётига доир ҳукмлар шу ерда ўқилади. Миллатнинг Отабекдек илғор вақллари шу ердан туриб, ўлимга ҳукм қилинади. Ўтаббой қушбегидек нисбатан адолатпарвар амалдорлари шу жойда банди этилади. Бу хронотопнинг тузилиши, декарацияси ҳам кишида ваҳима кўзга ётади: «Даҳлиздан ичкарига қаралса бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг шоғовул бошилари, ясовул бошилари, дастурхончи ва офтобачилари, тунқатор ва парвоначилари, оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи аллақанча вазир-визаролари қатор тизилишиб ўлтурмакда эдилар. Золнинг учинчи даричасидан нариғи томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилган бўлиб, ичкарига кириладиган эшиксиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим деворининг ўртасида киши боши сиғарлиқ бир туйнук, бу туйнуқлар ёнида қўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эдилар».² Хон олдига арзга келган фуқаро мана шундай ваҳимали манзара ичидан ўтиши, фақат шундан сўнггина хон ва юзларидан заҳар томиб турган Мусулмонқулга йўлиқиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам хон ўрдасидаги бу декорация муаллиф томонидан турғун (ҳаракатсиз) замон хронотопида берилган.

Асардаги яна бир хронотоп **кўча хронотопи**дир. Бош қаҳрамон Отабек уста Алимни илк бор ўша машғум шомда, боши берк кўчада (метафорик жиҳатдан ошиқ йўлига банд солини-

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 183-бет.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба, 135-бет.*

ши) учратади. Айни пайтда, қаттол душмани Содик ҳам уни кўчада пойлайди. Зотан, Содик билан унинг хўжаси Ҳомид «кўча одамлари» (бу ибора бугун ҳам қоронғу, ғайриқонуний маъноларда ишлатилади). Кумушга томон барча йўллари кесилган Отабек Марғилон кўчалари бўйлаб телбавор санғиб юради. Ва, ниҳоят, уни руҳий таскин ва қутилиш манзили томон ҳам шу кўча олиб боради.

Аммо кўча хронотопи туташган бу манзил тамомила бошқа дунё. У **қабристон хронотопи** деб аталади. Бу хронотоп романнинг «Жонсўз бир хабар ва қўрқунч бир кеч» деб номланган фаслида тасвирланган. Бошқа хронотоплардан фарқли равишда «Хўжа маъоз» қабристони хронотопида мулоқотга ўрин берилмайди. Қаҳрмон бутун борлиқ-коинот, хусусан, Яратганнинг ўзи билан сўзсиз (монологик) мулоқотга киришади. Бунда, асосан, оининг ўн бешинчи кечаси (ой тўлган тунда), юз йиллик чакалакзорга айланган қабристон хронотопи тасвирланади. Табиатда юз берган бўрон, қабристон ичра кечаётган ваҳшат, турли товушлар, ингроқлар, дарахтлар, қушлар, дўмпайган қабрлар уйғун бир симфонияни ташкл этароқ, қаҳрамон руҳиятида кечаётган хаотик вазиятни ифодалайди. Қаҳрамон қабристонда кўрган девона эса, бизга ўзининг анжуман ичра хилватларидан тин олаётган Қовоқ девонани эслатади. У ўзининг ғайриоддий қиёфаси билан қабристондаги даҳшатни оширганидек, қаҳрамон маърифий хулосасининг чўққиси ҳам бўлиб кўринади. Айни пайтда, бирбутун роман контексти, умумхронотопида ушбу қабристон тасвирига психологик, метафорик вазифа юкланган бўлса-да, унинг тасвирлаган муаллифнинг бевосита реал воқеликка таянгани сезилиб туради (Ёзувчининг ўғли Ҳ.Қодирий ўз хотираларида бунга далил бўларлик маълумотларни келтирган).

Роман хронотопларидан яна бири **остона хронотопи**-дир. М.Бахтинга кўра: «Бу хронотоп баъзан учрашув мотиви билан ҳам келади. Аммо унинг асосий вазифаси и н қ и р о з ва барбод бўлган турмуш моҳиятини кўрсатишдир. «Остона» сўзининг ўзиёқ (реал моҳиятига кўра), маъно

жиҳатидан, метафорик моҳият касб этади. Барбод бўлган турмуш, инқироз, ўзгарувчан қарор (ёки беқарорлик, остана ҳатлашдан кўрқиш) тушунчалари билан эш келади».¹ Бу хронотоп шакли «Ўткан кунлар»нинг бир жойида берилади ва, ҳақиқатан ҳам, М.Бахтин айтганидек, қаҳрамон ҳаётидаги инқироз палласини акс эттиради. Айни хронотоп воқеалари шарқ-ислом дунёсида энг мудҳиш соат ҳисобланадиган (бунга пайғамбаримиз Муҳиммад алайҳиссаломдан ҳадис бор) шом вақтига тўғри келади. Шу нуқтада Отабекнинг саодатли турмушига нуқта қўйилади. Орзу-умидлари кесилади. Шу лаҳзадан эътиборан Отабек ё бошқа одам (турмуш зарбаларини кўрмаган бир оқсуяк ўспириндан, ҳақиқий эркак – алп) га айланиши ёки ҳаёт саҳнасини буткул тарк этиши лозим эди. Инчинун, қаҳрамон эпосдаги алп сингари, курашларда тобланади, қайтадан, янги одам бўлиб туғилади, ёрни юртига олиб кетиб, ўзининг қонуний мақомини тиклайди.

Ниҳоят, биз тўхталмоқчи бўлган сўнгги муҳим хронотоп шакли **лаҳм – ғор хронотопи**дир. Бу хронотоп ҳам ўзининг қадим, халқона асосларига эга. Унинг бир учи универсал макон тасаввуридаги «ер ости» дунёсини эслатса, миллий асоси жиҳатидан «Алпомиш» эпосидаги тутқунлик чоҳига бориб тақалади. Отабек ўз келажаги (маъшуқаси) томон чоҳ қазийётган рақибларини ўзлари қазган чоҳ-қабрларига жойлайди. Ёвузликни ўлдиради. Айни пайтда, рақиблари ортидан моҳиятида она қорни метафораси ётадиган чоҳга тушиб, қайта туғилади. Маъшуқа билан янги ҳаёт бошлайди.

Албатта, «Ўткан кунлар»даги хронотоп шакллари шулар билан чекланмайди. Улардаги замоннинг, асосан, намоз вақтлари билан берилиши, бутун роман замони шом ва жаноза азонлари ичида кечиши,² роман сюжетидаги лаҳзага тенг, жадаллаштирилган, секинлаштирилган, турғун хронотоплар, шунингдек, «ариқ бўйи», «чимилдиқ», «тўй», «қиз базми»,

¹ Бахтин М. *Кўрсатилган китоб, стр. 397.*

² Шу ўринда, филология фанлари доктори Баҳодир Каримовнинг айни масалалар талқинига оид баъзи уринишларини қайд этиш лозим (– У.Ж.).

«зиёфат» сингари махсус хронотоплар бу масалани алоҳида ўрганишни талаб этади. Қолаверса, биз тадқиқ этишга жазм қилган хронотопларнинг ҳар бири кенг кўламли, махсус ёндашувга муҳтожки, буларнинг барчаси Қодирий бадиият дунёсининг ўта улканлигидан далолат беради.

7. Романнинг тили

«Ўткан кунлар» романининг тили ва услубини атрофлича ўрганиш учун, албатта, махсус тадқиқотлар олиб бориш лозим. Бу роман тили, биринчи навбатда, тарихийлиги, қолаверса, лексик-семантик структураси, матн психологияси, бадиий нутқ ва унинг шакллари, оҳангдорлик, белги-аломатлар системаси нуқтаи назаридан ўрганилгандагина аниқ мақсадга яқинлашиш мумкин. Аммо, бу иш доирасида асар тилини чуқур ва атрофлича ўрганиш кўзда тутилмаганидек, бунга имконият ҳам йўқ. Шунинг учун, бу ўринда, биз роман тилининг шаклланишига доир умумий масалаларга тўхталамиз, холос.

Қодирий романи ёзилган XX асрнинг илк чорагида наинки бадиий наср тили, ҳатто замонавий адабий тилнинг ўзи ҳам шаклланмаган эди. Ҳар бир ижодкор бу муаммони ўзича ҳал этишга уринар, натижада ягона бадиий тил нормалари хусусида ўйлашнинг ҳам имкони йўқ эди. Қодирий даврида бадиий ижод билан шуғулланган етакчи носирлар, драматурглар, шоирлар асарлари тилини кузатсак, бунга тўла амин бўламиз. 20-йилларда Фитрат, Чўлпон бошқа ижодкорлар асарлари хусусида қатор чиқишлар қилган мунаққид Вадуд Маҳмуд уларнинг бирортаси ягона тил нормасига амал қилмаслигини, асарларида шева элементлари жуда кўплигини надомат билан қайд этади.

«Ўткан кунлар» тили мана шундай мураккаб вазиятда майдонга келган. Бунда, бизнингча, муаллиф олдида бирйўла иккита муаммони ҳал этиш вазифаси кўндаланг турарди. Биринчидан, Қодирий ҳамма тушунадиган бадиий тил нормаларини шакллантириши, бунинг учун эса, ўзигача бўлган мумтоз наср тили ва халқ тили билан ўз давридаги стандарт

туркий тилини синтезлаши лозим бўларди. Иккинчидан, «Ўткан кунлар» тарихий роман бўлгани учун, унда тарихий тил элементларини ҳам мувофиқ даражада қўллаш зарурати бор эди.

Иккиланмасдан айтиш мумкинки, Қодирий ҳар икки масалани ҳам ижобий ҳал эта олди. Янги бадий наср тили, хусусан, роман тилини ишлаб чиқди. «Ўткан кунлар» тили на халқ насри (халқ китоблари, халқ қисса ҳикялари) тили, на классик наср (Навой, Бобур, Огаҳий насри) тили, на замонавий қурама бадий (Беҳбудий, Фитрат, Ҳамза, Авлоний, Чўлпон) тилга ўхшайди. Шунга кўра, Қодирий ўзигача бўлган барча бадий, публицистик ва ижтимоий тил элементларини саралаб, синтезлаб, тамомила янги наср тилини ишлаб чиқди, дейиш мумкин. Қолаверса, янги наср тилини романдек мураккаб жанр талабларига, роман концепциясига бўйинсундирди. Умуман тарихий, моҳиятан замонавий бўлган «Ўткан кунлар» романини жанрга хос авангард ва кўптилли тафаккур негизида шакллантира олди. Натижада нафақат ўз даври ўқувчиси, балки бугунги ўқувчи ҳам бемалол тушуна оладиган универсал бадий тилни намоён этди. Айни пайтда, «Ўткан кунлар» тили оммабоп роман тилгина эмас, янги классик наср тили ҳам эди.

Дарҳақиқат, «Ўткан кунлар» тарихий, айни пайтда, талош палласи (турли мақсад ва характердаги инқилоблар) кечётган мураккаб бир замон қиёфасини чизишга қаратилган роман эди. Бу шундай бир замон эдики, унда на эътиқод, на дунёқараш, на тил жиҳатидан муайян тўхтам бор эди. Қодирий мана шундай мураккабликларни ҳисобга олиб, асар тилини муаллиф тилидан ташқари тўртта ижтимоий гуруҳ тили ўлароқ тармоқлади.

Романда яққол ажралиб турадиган тил тармоғи – бу, юксак идеаллар юкланган, дунёқарашда собит ўзбек аристократияси тилидир. Мисол тариқасида, романдаги Юсуфбек ҳожи, Отабек, Нормухаммад қушбеги, Ўтапбой қушбеги, Юнус Мухаммад охундлар тилини келтиришимиз мумкин. Уларнинг тилида диний ва миллий жиҳатдан улуғвор мақсадлар, олий

идеаллар акс этади. Улар турмушнинг майда икир-чикирлари хусусида деярли сўзламайдилар. Бу тармоқ тилидаги ифода шакли ҳам, ифода воситалари ҳам бошқа тармоқларга нисбатан чуқур, нозик ишланган. Жумла тузилишидаги салмоқдор ритм изчиллиги қатъий тутиб турилган.

Иккинчи тармоқ вакиллари тилини, шартли равишда, ижтимоий-сиёсий иерархия тили, деб номлаш мумкин. Бу гуруҳга Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Муҳаммадниёз қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсодалар тили киради. Бу гуруҳ тилида сохта дабдаба, сунъий улуғворлик, сиёсатчига хос ёлғон ва иккиюзламачилик, зулм ва дағаллик қоришиб кетган. Бу гуруҳ тилига хос индивидуаллик, айниқса, романнинг «Бир ғариби бечора», «Мусулмонқул истибдодига хотима» номли фаслларида, ҳатто уларда келтирилган мактубларда ҳам яққол кўринади.

Учинчи тармоқ тилини маиший тил деб номлаш мақсадга мувофиқ. Чунки бу гуруҳ тилида, асосан, маиший ҳаётга оид сўзлар, турмуш икир-чикирларини акс эттирувчи жумлалар етакчилик қилади. Бу гуруҳга Ўзбек ойим, Кумуш, Офтоб ойим, Хушрўй, Зайнаб, Ҳасанали, Зиё шоҳичи ва Раҳматлар тилини киритиш мумкин. Бу гуруҳ томонидан ёзилган, ўқилган мактублар тили ҳам юқорида айтилган сиёсий мактублар тилидан ўзининг ҳаётлиги, соддалиги ва самимийлиги билан ажралиб туради.

Тўртинчи тармоққа Ҳомид, Содиқ, Жаннат, Мутал сингарилар тили киради. Бу тилни кўча (ёки шайтанат) тили деб аташ мумкин. Бу қаҳрамонлар ўз фикрларини қисқа-қисқа жумлаларда ифодалайдилар. Бадиий безаксиз, ҳикмат ва мақолларсиз, чапанича сўкинчлар, таҳдид ва даъват руҳидаги гапларни гапирадилар.

Хуллас, роман тили борасида қайд этилган жиҳатлар бир томондан роман тарихийлигини таъмин этган бўлса, бошқа жиҳатдан қаҳрамонлар индивидуаллигини ва табиатини ёритилишида муҳим рол ўйнаган.

ХУЛОСА

Тадқиқот хулосасига киришишдан олдин, шуни таъкидлаш лозимки, «Ўткан кунлар» поэтикаси хусусида биз тўхталган барча масалалар атрофлича очилиши учун уларнинг ҳар бирини тарихий ва назарий поэтика негизида комплекс ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Юқорида биз тўхталган масалалар, умумлашма характердаги назарий хулосалар шундагина лозим даражада кенгайиши, тўлдирилиши мумкин.

Умуман, мазкур тадқиқотдаги кузатишлар қуйидаги хулосаларни илгари суриш имконини беради:

1. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи – минг йиллик ўзбек-шарқ маънавияти, маданияти ва адабий-эстетик тафаккурининг XX асрдаги бир истеъдодли ижодкор томонидан синтезлаштирилган, замонавий талқин қилинган бадиият намунаси. У теран илдизларга эга маънавий ҳаёт устига қурилган замон романи бўлиши билан бирга, миллатнинг жорий давр ҳақида ҳикоя қилувчи эпоси ҳамдир. Ундаги қаҳрамонлар шарқона маънавият анъаналари билан тўйинган, миллий манфаатни кўзлайдиган, иймон ва куфр ўртасидаги курашларда комил инсон йўлини тутишга интиладиган ўз замонасининг алплари ҳисобланади. Шунингдек, асарнинг туркий ва жаҳон романчилигидаги мақомини белгилашда роман ҳаракатини таъминловчи бадиий компонентлар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

2. «Ўткан кунлар» романи бадиий компонентларидан бирини ташкил этувчи сюжет ва ундаги мотивлар тизими Европа анъанавий романларига миф ва фольклордан ўзлашган сюжет қолипларига мос келиши билан бир қаторда, бевосита «Забур», «Таврот», «Инжил»да ҳам баён этилган, ёзувчи тафаккурига эса «Қуръони карим» ҳақиқати ўлароқ ўзлашган «илк сюжет»га асосланган. Одам алайҳиссалом ва мома Ҳавво ҳаётлари, шунингдек, башарий жамият ибтидоси билан

боғлиқ бу сюжет замонавий воқеликка синтезлаштирилган ва роман тарихи учун тамомила янги бадий моделга айлан-тирилган.

3. Роман сюжети «илк учрашув», «айрилиқ» ҳамда «висол» деб номланувчи бадий мотивлар тизимидан иборат. Агар Европа романида ушбу мотивлар тасодиф асосига қурилса, Қодирий романида бутун роман воқелигини бошқариб тура-диган куч сифатида «тақдир» тушунилади. Романдаги сюжет бўлаклари қаҳрамонларнинг тақдири йўлидаги синовлар, эз-гулик ва ёвузлик, иймон ва шайтанат ўртасидаги курашлар кўринишида намоён бўлади.

4. Роман марказида «ошиқ», «маъшуқа», «рақиб»дан ибо-рат, асоси «илк сюжет» бўлган учлик – образ-триада туради. Барча сюжет воқеалари, барча ёндош образлар шу учлик мо-ҳиятини, бу орқали роман концепциясини асослашга хизмат қилади. Шу билан бирга, ота-она, дўст, кундош, хизматкор ва айниқса, биз томонимиздан «универсал образлар» дея ном-ланган Юсуфбек ҳожи, Қовоқ девона образлари роман умум-контекстида мустақил бадий вазифа ҳам бажаради. Ушбу образлар ўртасидаги церкулятив муносабат эса «илк сюжет» ва унда акс этадиган «Қуръони карим» ақидаларига бориб боғланади.

5. Романдаги портрет ва характерларнинг уйғун муноса-бати роман концепциясини белгилайди. Чизилган ҳар бир гўзал портрет эзгу характерга эга бўлганидек, хунук портрет-лар ўз ёвузлиги билан ажралиб туради. Асарнинг охиригача шу асосида ҳаракатланади. Образли айтганда, ҳар бир қиёфа романинг бошидан охиригача ўз моҳиятига содиқ қолади.

6. Муаллиф роман қаҳрамонларига исм беришда икки усул-дан фойдаланган. Биринчи усул анъанавий онамастика қои-даларидан келиб чиқади. Бунда қаҳрамон харкатери, қиёфаси, интилиш ва қарорлари исм маъносига мувофиқ келади. Ик-кинчи усулда эса анъаналарга зид тамойил илгари сурилади. Қаҳрамон ўз исми моҳиятига мутлоқ тўғри келмайдиган қиё-фада ҳаракат қилади. Аммо энг муҳими, ҳар икки усул ҳам ро-ман мазмунини мукамал даражада ёритишга хизмат қилади.

7. Романнинг хронотоп тизими ҳам, ундаги сюжет ва образлар сингари, поэтик структураси, ўзининг жаҳон романчилигида учрамаган мустақил, миллий шакллари билан оригиналлик касб этади. Нафақат ўзбек романи, балки умуман, роман хронотопи доирасини кенгайтиради. Хусусан, романдаги «йўл», «шаҳар», «ўрда», «карвонсарой», «меҳмонхона», «чайхона», «ичкари», «қабристон», «лаҳм-ғор», «остона», «кўча» хронотопларининг баъзилари жаҳон романчилигида учраса ҳам, метафорик вазифаси жиҳатидан шарқ-ислом дунёқараши ва миллий эстетикани акс эттирадики, уларнинг кўпчилиги жаҳон романчилиги учун янгиликдир.

8. «Ўткан кунлар» романининг тили масаласи махсус тарихий-лингвопоэтик ёндашувларни талаб этади. Бу масала борасидаги илк тезислар сифатида эса қуйидагиларни айтиш мумкин: а) роман ўзбек мумтоз адабиётининг расмий тили ва услуби инқирозга учраб, янги бадиий тил нормаларини ишлаб чиқиш эҳтиёжлари кучайган XX аср бошларида шаклланган; б) айнан роман ёзилган йилларда бадиий наср учун таянч бўлгулик адабий тил шаклланиб улгурмаган эди; в) бу даврларда наинки ўқувчилар оммаси, балки ёзувчилар ўртасида ҳам муқим адабий тил қоидалари жорий этилмаганди; г) ўша даврда халқ сўзлашган стандарт туркий тилнинг адабий тил билан синтезлашуви учун эстетик вазият етилмаганди; д) Абдулла Қодирий мана шундай ижтимоий-маънавий хаос ҳукм сураётган шароитда янгича классик наср, хусусан роман тилини ишлаб чиқди. Бунга халқ ижодиёти, айниқса, халқ насри, мумтоз ёзма наср, змонавий стандарт туркий тил хусусиятларини синтезлаш орқали эришди. Шу асосда шаклан тарихий, моҳиятан замонавий бўлган «Ўткан кунлар» романини жанрга хос замонавий ва кўптилли тафаккур негизида шакллантира олди.

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ

ЎЗБЕК РОМАНИ ГЕНЕЗИСИ

Монография

Муҳаррир:
М. Нуриддинова

Мусахҳиҳа:
Н. Бозорбоева

Тех. муҳаррир:
И. Саидов

«Nurafshon business» nashriyoti.
100077, Toshkent shahri,
Mustaqillik shohko'chasi, 38-uy.

0457

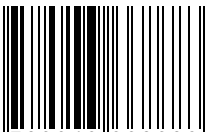
Теришга 2022 йил 20 августда берилди.
Босишга 2022 йил 29 августда рухсат этилди.
Қоғоз бичими 60x84¹/₁₆. Офсет қоғози.
«Cambria» гарнитураси. Нашр босма табоғи 4,18.
Адади: 100 нусха. 18-сонли буюртма.

«Nurafshon business» матбаа бўлимида нашр этилди.
100077, Тошкент шаҳри, Мустақиллик шоҳқўчаси, 38-уй.

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ

ЎЗБЕК РОМАНИ ГЕНЕЗИСИ

ISBN 978-9943-6686-8-3

9 789943 668683